AKHMET YASAWİ UNİVERSİTY
ARCHEOLOGY RESEARCH İNSTİTUTE

TURAN ARCHAEOLOGY

VOL.II (2026)

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Журналға 2026 жылдың 18 наурызында «Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат комитеті» республикалық мемлекеттік мекемесінен «Мерзімді баспасөз басылымын, интернет-басылымды есепке қою туралы» №KZ53VPY00144769 куәлік алынды.
Журнал үш айда бір рет шығарылады. Мақалалар қазақ, орыс, түрік және ағылшын тілдерінде жарияланады.
https://publications.ayu.edu.kz/index.php/turan-archaeology
Журнал 2026 жылдың қазан айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген. ISSN-e 3136-9650.

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
Dergi, 18 Mart 2026 tarihinde "Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Enformasyon Bakanlığı Enformasyon Komitesi" Cumhuriyet Devlet Kurumu tarafından süreli basılı yayın ve internet yayınının kayda alınmasına ilişkin KZ53VPY00144769 sayılı belgeyi almıştır.
Dergi üç ayda bir yayımlanmaktadır. Makaleler Kazakça, Rusça, Türkçe ve İngilizce dillerinde yayımlanmaktadır.
https://publications.ayu.edu.kz/index.php/turan-archaeology
Dergimiz, Ekim 2026 itibarıyla Paris'teki Uluslararası ISSN Merkezi'nde tescil edilmiştir. ISSN-e: 3136-9650.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени ХоджаАхмеда Ясави
18 марта 2026 года журнал получил свидетельство №KZ53VPY00144769 о постановке на учёт периодического печатного издания и интернет-издания от Республиканского государственного учреждения "Комитет информации Министерства культуры и информации Республики Казахстан".
Журнал выходит один раз в три месяца. Статьи публикуются на казахском, русском, турецком и английском языках.
https://publications.ayu.edu.kz/index.php/turan-archaeology
Журнал зарегистрирован в Международном центре ISSN в Париже с октября 2026 года. ISSN-e: 3136-9650.

FOUNDER:

Khoja AkhmetYassawi International Kazakh-Turkish University
On March 18, 2026, the journal received Certificate No. KZ53VPY00144769 on the registration of a periodical print publication and an online publication from the Republican State Institution "Information Committee of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan."
The journal is published once every three months. Articles are published in Kazakh, Russian, Turkish, and English.
https://publications.ayu.edu.kz/index.php/turan-archaeology
The journal has been registered at the International Centre for ISSN in Paris since October 2026. ISSN-e: 3136-9650.

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР: Мургабаев Сағынбай Серікбайұлы, PhD

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ: Гурсой Музаффер, PhD, қауымдастырылған профессор

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ: Алмазұлы Шыназ

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

З. Самашев, т.ғ.д., профессор (Астана, Қазақстан); **Южел Шенюрт**, профессор, доктор (Анкара, Түркия); **М. Елеуов**, т.ғ.д., профессор (Алматы, Қазақстан); **А. Ситдиков**, т.ғ.д., ТР ҒА академигі, (Қазан, Ресей); **М. Қожа**, т.ғ.д., қауымдаст.профессор (Түркістан, Қазақстан); **Анджей Розвадовский**, профессор, доктор (Познань, Польша); **А. Оңғар**, т.ғ.к., қауымдаст.профессор (Алматы, Қазақстан); **Р. Сулейманов**, т.ғ.д., профессор (Ташкент, Өзбекстан); **Ф. Гулиев**, PhD (Баку, Әжербайжан); **Кэти Кэмпбелл**, PhD (Кэмбридж, Англия); **Ж. Таймағамбетов**, т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі (Астана, Қазақстан), **Ф. Максудов**, т.ғ.к. (Ташкент, Өзбекстан), **Б. Байтанаев**, т.ғ.д, ҚР ҰҒА академигі (Алматы, Қазақстан), **Йылмаз Селим Эрдал**, профессор, доктор (Анкара, Түркия), **К. Табалдыев**, т.ғ.д., профессор (Бишкек, Кыргызстан), **Али Акын Акиол**, доктор, профессор (Анкара, Түркия); **Н. Боковенко**, т.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург, Ресей); **А. Бейсенов**, т.ғ.к. (Алматы, Қазақстан); **Атакан Акчай**, доктор, профессор (Анкара, Түркия); **Фетхи Ахмет Юксел**, PhD (Стамбул, Түркия); **Е. Ақымбек**, PhD (Алматы, Қазақстан); **М. Жабагин**, PhD, қауымдастырылған профессор (Астана, Қазақстан); **М.Калменов**, PhD (Ақтау, Қазақстан); **Давит Наскхидашвили**, PhD (Лондон, Англия); **С.Кунитаке,** PhD (Нара, Жапония);**К. Жетібаев**, т.ғ.к., доцент (Түркістан, Қазақстан).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ:

М. Бахтыбаев, PhD, доцент м.а (Қазақстан); **Б. Сиздиков**, PhD, қауымдастырылған профессор (Қазақстан).

BİLİMSEL EDİTÖR: Murghabayev Saghynbay Serikbayuly, PhD

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ: Gürsoy Muzaffer, PhD, Doçent Dr.

TEKNİK EDİTÖR: Almazuly Shynaz

YAYIN DANIŞMA KURULU:

Z. Samaşev – Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör (Astana, Kazakistan); **Yücel Şenyurt** – Profesör, Doktor (Ankara, Türkiye); **M. Eleuov** – Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör (Almatı, Kazakistan); **A. Sitdikov** – Tarih Bilimleri Doktoru, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Akademisyeni (Kazan, Rusya); **M. Koja** – Tarih Bilimleri Doktoru, Doçent (Türkistan, Kazakistan); **Andrzej Rozwadowski** – Profesör, Doktor (Poznań, Polonya); **A. Oñar** – Tarih Bilimleri Adayı, Doçent (Almatı, Kazakistan); **R. Süleymanov** – Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör (Taşkent, Özbekistan); **F. Guliyev** – PhD (Bakü, Azerbaycan); **Katie Campbell** – PhD (Cambridge, İngiltere); **J. Taymağambetov** – Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör, Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Akademisyeni (Astana, Kazakistan); **F. Maksudov** – Tarih Bilimleri Adayı (Taşkent, Özbekistan); **B. Baytanayev** – Tarih Bilimleri Doktoru, Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Akademisyeni (Almatı, Kazakistan); **Yılmaz Selim Erdal** – Profesör, Doktor (Ankara, Türkiye); **K. Tabaldıyev** – Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör (Bişkek, Kırgızistan); **Ali Akın Akyol** – Profesör, Doktor (Ankara, Türkiye); **N. Bokovenko** – Tarih Bilimleri Adayı, Doçent (Sankt-Peterburg, Rusya); **A. Beysenov** – Tarih Bilimleri Adayı (Almatı, Kazakistan); **Atakan Akçay** – Profesör, Doktor (Ankara, Türkiye); **Fethi Ahmet Yüksel,** PhD (İstanbul, Türkiye); **E. Akımbek** – PhD (Almatı, Kazakistan); **M. Jabağin** – PhD, Doçent (Astana, Kazakistan); **M. Kalmenov,** PhD (Aktau, Kazakistan);**Davit Naskhidashvili** – PhD (Londra, İngiltere); **S. Kunitake**, PhD (Nara, Japonya);**K. Jetibayev** – Tarih Bilimleri Adayı, Doçent (Türkistan, Kazakistan).

DANIŞMA KURULU:

M. Bahtıbayev, PhD, Doçent Vekili (Kazakistan); **B. Sizdikov**, PhD, Doçent (Kazakistan).

НАУЧНЫЙ РЕДАКТОР: Мургабаев Сағынбай Серікбайұлы, PhD

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ: Гурсой Музаффер, PhD, ассоциированный профессор

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ: Алмазулы Шыназ

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Самашев З., д.и.н., профессор (Астана, Казахстан); **Шенюрт** Южел, профессор, доктор (Анкара, Турция); **Елеуов** М., д.и.н., профессор (Алматы, Казахстан); **Ситдиков** А., д.и.н., академик АН РТ (Казань, Россия); **Кожа** М., д.и.н., ассоциированный профессор (Туркестан, Казахстан); **Розвадовский** Анджей, профессор, доктор (Познань, Польша); **Онгар** А., к.и.н., ассоциированный профессор (Алматы, Казахстан); **Сулейманов** Р., д.и.н., профессор (Ташкент, Узбекистан); **Гулиев** Ф., PhD (Баку, Азербайджан); **Кэмпбелл** Кэти, PhD (Кембридж, Англия); **Таймагамбетов** Ж., д.и.н., профессор, академик НАН РК (Астана, Казахстан); **Максудов** Ф., к.и.н. (Ташкент, Узбекистан); **Байтанаев** Б., д.и.н., академик НАН РК (Алматы, Казахстан); **Эрдал** Йылмаз Селим, профессор, доктор (Анкара, Турция); **Табалдыев** К., д.и.н., профессор (Бишкек, Кыргызстан); **Акиол** Али Акын, доктор, профессор (Анкара, Турция); **Боковенко** Н., к.и.н., доцент (Санкт-Петербург, Россия); **Бейсенов** А., к.и.н. (Алматы, Казахстан); **Акчай** Атакан, доктор, профессор (Анкара, Турция); **Фетхи Ахмет Юксел**, PhD (Стамбул, Турция); **Акымбек** Е., PhD (Алматы, Казахстан); **Жабагин** М., PhD, ассоциированный профессор (Астана, Казахстан); **М. Калменов,** PhD (Актау, Казахстан); **Наскхидашвили** Давит, PhD (Лондон, Англия); **С. Кунитаке,** PhD (Нара, Япония); **Жетибаев** К., к.и.н., доцент (Туркестан, Казахстан).

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

М. Бахтыбаев, PhD, и.о. доцента (Казахстан); **Б. Сиздиков**, PhD, ассоциированный профессор (Казахстан).

SCIENTIFIC EDITOR: Murghabayev Saghynbay Serikbayuly, PhD

EXECUTIVE SECRETARY: Gürsoy Muzaffer, PhD, Associate Professor

TECHNICAL SECRETARY: Almazuly Shynaz

EXECUTIVE EDITORS:

Samashev Z., Doctor of Historical Sciences, Professor (Astana, Kazakhstan); **Shenyurt** Yucel, Professor, Doctor (Ankara, Türkiye); **Eleuov** M., Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan); **Sitdikov** A., Doctor of Historical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan (Kazan, Russia); **Kozha** M., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Turkistan, Kazakhstan); **Rozwadowski** Andrzej, Professor, Doctor (Poznań, Poland); **Ongar** A., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan); **Suleymanov** R., Doctor of Historical Sciences, Professor (Tashkent, Uzbekistan); **Guliyev** F., PhD (Baku, Azerbaijan); **Campbell** Katie, PhD (Cambridge, England); **Taimagambetov** Zh., Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan); **Maksudov** F., Candidate of Historical Sciences (Tashkent, Uzbekistan); **Baitanayev** B., Doctor of Historical Sciences, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan); **Erdal** Yılmaz Selim, Professor, Doctor (Ankara, Türkiye); **Tabaldiev** K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Bishkek, Kyrgyzstan); **Akyol** Ali Akın, Professor, Doctor (Ankara, Türkiye); **Fethi Ahmet Yüksel,** PhD (Istanbul, Turkey);**Bokovenko** N., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Saint Petersburg, Russia); **Beisenov** A., Candidate of Historical Sciences (Almaty, Kazakhstan); **Akçay** Atakan, Professor, Doctor (Ankara, Türkiye); **Akymbek** E., PhD (Almaty, Kazakhstan); **Zhabagin** M., PhD, Associate Professor (Astana, Kazakhstan); **M. Kalmenov,** PhD (Aktau, Kazakhstan); **Naskhidashvili** Davit, PhD (London, England); **S. Kunitake,** PhD (Nara, Japan); **Zhetibayev** K., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Turkistan, Kazakhstan).

EDITORIAL BOARD:

M. Bakhtybayev, PhD, Acting Associate Professor (Kazakhstan); **B.Sizdikov**, PhD, Associate Professor (Kazakhstan).

МАЗМҰНЫ

Ж.К. Таймагамбетов., Р.Н. Курбанов., А.А. Зейналов., И.А. Идрисов., А.А. Анойкин & С.Б. Алипова.

К ВОПРОСУ О ПАЛЕОЛИТЕ МАНГИСТАУ И О ВОЗРАСТЕ ПАМЯТНИКА ШАКПАК-АТА 6-14

M.K.Tuiakbayev., K.M. Zhetibayev & A.U. Altaev

THE ISSUE OF RESTORING THE FORTRESS WALL OF THE CITY OF TURKISTAN 15-22

М.Д. Калменов., А.Е. Бижанова

ЕРТЕ ОРАҒАСЫРЛЫҚ ЖАЗБА ДЕРЕКТЕРДЕГІ АРАЛ-КАСПИЙ ӨҢІРІНІҢ КЕРУЕН ЖОЛДАРЫ МЕН ОҒЫЗДАР: ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 23-35

Ж.А. Приниязов

АНАЛИЗ ЦВЕТОВЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ CIELAB КРАСНОАНГОБИРОВАННОЙ КЕРАМИКИ ДРЕВНЕГО КОКАНДА 36-45

А. Құрманғалиев

ЖОҒАРҒЫ ЕРТІС ӨҢІРІНІҢ СОҢҒЫ ТЕМІР ДӘУІРІ ЖЕРЛЕУ ЕСКЕРТКІШТЕРІ ЖАЙЛЫ ТАҒЫ БІР ПІКІР 46-60

М. Елеуов., С. Есен., А. Молдахмет & С.Шынар

БАЛАСАҒҰН АРҚЫЛЫ ӨТІП САРАЙШЫҚҚА ЖЕТКЕН КЕРУЕН ЖОЛДАР 61-75

УДК 902; ГРНТИ 03.41.91

Ж.К. Таймагамбетов [1]✉, Р.Н. Курбанов [2], А.А. Зейналов [3], И.А. Идрисов [4], А.А. Анойкин [5], С.Б. Алипова [6]

[1]✉доктор исторических наук, профессор, академик НАН при Президенте РК, главный научный сотрудник Национального музея РК. Республика Казахстан, г. Астана.
e-mail: zhaken.taimagambetov@gmail.com
[2]кандидат географических наук, ведущий научный сотрудник Института географии РАН и МГУ имени М.В. Ломоносова, Москва, Российская Федерация
[3]PhD, ведущий научный сотрудник Национальной академии наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
[4]кандидат геолого-минералогических наук, ведущий научный сотрудник Дагестанского научного центра РАН, Махачкала, Российская Федерация
[5]доктор исторических наук, профессор, и.о. директора Института археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск, Российская Федерация
[6]PhD, преподаватель исторического факультета КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

К ВОПРОСУ О ПАЛЕОЛИТЕ МАНГИСТАУ И О ВОЗРАСТЕ ПАМЯТНИКА ШАКПАК-АТА

Аннотация. Статья посвящена актуальным проблемам первоначального заселения территории Мангистау древним человеком и хронологии палеолитических памятников региона, в частности стоянки Шакпак-ата. На основе анализа историко-археологических данных, начиная с исследований А.Г. Медоева 1960-х годов и заканчивая современными международными геоархеологическими экспедициями 2024–2026 годов, рассматривается эволюция взглядов на возраст и культурно-хронологическую атрибуцию каменных индустрий. Применение современных естественно-научных методов (ОСЛ-датирование, палинология, уран-свинцовый анализ цирконов) позволило скорректировать представленный ранее возраст стоянки Шакпак-ата и отнести ее основные комплексы к финалу верхнего палеолита (не древнее 18–15 тыс. лет назад), а также выявить новые среднепалеолитические и голоценовые объекты на плато Устюрт и в урочище Бозжыра.

Ключевые слова: Мангистау, Шакпак-ата, палеолит, геоархеология, ОСЛ-датирование, Бозжыра, Устюрт, индустрия леваллуа, ашель.

TO THE QUESTION OF THE PALEOLITHIC OF MANGISTAU AND THE AGE OF THE SHAKPAK-ATA SITE

Abstract. The article is devoted to the urgent problems of the initial human settlement of Mangistau and the chronology of Paleolithic sites in the region, in particular the Shakpak-ata site. Based on the analysis of historical and archaeological data, from the research of A.G. Medoev in the 1960s to modern international geoarchaeological expeditions in 2024–2026, the evolution of views on the age and cultural-chronological attribution of stone industries is considered. The application of modern interdisciplinary methods (OSL-dating, palynology, U-Pb zircon dating) made it possible to adjust the previously accepted age of the Shakpak-ata site and attribute its main complexes to the final stage of the Upper Paleolithic (no older than 18–15 thousand years ago), as well as to identify new Middle Paleolithic and Holocene sites on the Ustyurt Plateau and in the Bozjyra area.

Keywords: Mangistau, Shakpak-ata, Paleolithic, geoarchaeology, OSL-dating, Bozjyra, Ustyurt, Levallois industry, Acheulean.

МАНҒЫСТАУ ПАЛЕОЛИТІ МЕН ШАҚПАҚ-АТА ЕСКЕРТКІШІНІҢ ЖАСЫ МӘСЕЛЕСІНЕ ҚАТЫСТЫ

Аңдатпа

Мақала Маңғыстау аймағын алғашқы адамдардың қоныстануы мен өңірдегі палеолиттік ескерткіштердің, оның ішінде Шақпақ-ата тұрағының хронологиясын анықтаудың өзекті мәселелеріне арналған. А.Г. Медоевтың 1960 жылдардағы зерттеулерінен бастап 2024–2026 жылдардағы заманауи халықаралық геоархеологиялық экспедициялардың нәтижелеріне дейінгі тарихи-археологиялық мәліметтерді талдау негізінде тас индустрияларының жасы мен мәдени-хронологиялық сипаты туралы көзқарастардың дамуы қарастырылады. Заманауи жаратылыстану-ғылыми әдістерді (ОСЛ-мерзімдеу, палинология, циркондарды уран-шалағайлы датирлеу) қолдану Шақпақ-ата тұрағының бұған дейін қабылданған жасын түзетуге және оның негізгі кешендерін соңғы палеолиттің соңғы кезеңіне (18–15 мың жылдан аспайды) жатқызуға, сондай-ақ Үстірт пен Бозжыра шатқалында жаңа ортаңғы палеолиттік және голоцендік ескерткіштерді анықтауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: Маңғыстау, Шақпақ-ата, палеолит, геоархеология, ОСЛ-мерзімдеу, Бозжыра, Үстірт, леваллуа индустриясы, ашель.

Введение

Одной из важных проблем в археологической науке Казахстана является вопрос о первоначальном заселении человеком того или иного региона. Достоверное изучение этой проблемы возможно только на основе комплексных и междисциплинарных исследований: археологов, палеоантропологов, геологов, геоморфологов, палеонтологов, палеоботаников и других специалистов. Именно с этих позиций и ведется нами в последние десятилетия на территории Казахстана – появление и изучение проблем первого человека, его материальной культуры и вплоть дальнейшей миграции и т.д.

До последнего времени на территории Казахстана одним из ключевых регионов, позволяющих выполнять общие палеореконструкции, считалось восточное побережье Каспийского моря, в частности, на примере одной из древних палеолитических стоянок – Шакпак-ата. Однако детальное изучение палеолитических местонахождений полуострова Мангышлак в последние годы, совместно со специалистами смежных наук, позволило внести коррективы в устоявшиеся представления о процессах, связанных с расселением древних популяций на территории аридной зоны, в районе залива Сарыташ, в Мангистауской области.

Чтобы лучше понять рассматриваемую проблему о палеолите Мангистау, совершим краткий экскурс в историю и дадим интерпретацию о палеолитической стоянке Шакпак-ата, согласно А.Г. Медоеву.

История изучения стоянки Шакпак-ата (по А.Г. Медоеву)

Впервые, в 1960-е годы, получила известность стоянка-мастерская первобытных людей – комплекс Шахбагата, самые древние артефакты которой были отнесены автором к ранней стадии нижнего палеолита (Медоев, 1982). Основным сырьевым материалом для изготовления орудий служили кремневые конкреции, пласты и линзы халцедона, что в большом избытке встречаются в обнажениях и уступах морских террас, в бортах долин.

На основании изучения коллекции каменных индустрий А.Г. Медоев выделил следующие культуры:

- протолеваллуа – ашель-леваллуа-ашель I-II;
- шахбагата I (поздний палеолит);
- шахбагата II (эпипалеолит);
- неолитические индустрии микролитов (термины даны в транскрипции А.Г. Медоева).

Среди большей части коллекции культуры протолеваллуа-ашель доминировали нуклеусы протолеваллуазского типа, отщепы огромных размеров прямоугольной формы, крупные и массивные сколы с нуклеусов, а из орудий – бифасы. Кроме перечисленных типов каменных изделий, выделены «колуны» из отщепов. *«...некоторые изделия имеют разительное сходство с орудиями олдувайской культуры»* (Медоев, 1982).

Шахбагата (протолеваллуа-ашель). Коллекции культуры протолеваллуа-ашель получены из русла лога с колодцем Шахбагата и с фрагментов четвертой надпойменной террасы долины Шахбагатасай. Единичные образцы извлечены из-под рыхлого чехла, прикрывающего абразионную морскую террасу (Медоев, 1982). Состав индустрии культуры протолеваллуа-ашель согласно выделенному А.Г. Медоевым:

- нуклеусы протолеваллуазского типа;
- крупные и массивные сколы леваллуа (в основном отщепы прямоугольной формы);
- различные бифасы из краевых отщепов, обработанные сколами по краям;
- кливеры, изготовленные бидорзальной техникой;
- колуны из отщепов;
- сколы техники комбева (бивентральные), представляющие собой готовые, практически без вторичной обработки колуны и т.д.

В коллекции особняком выглядят два артефакта, изготовленные из морских галек – чоппер и чоппинг (Медоев, 1982). Возможно, здесь смешаны образцы «олдувайской культуры» и древнего ашеля.

Шахбагата (леваллуа-ашель I). Культура хронологически соответствует среднему ашелю. Образцы этой культуры залегают на древних береговых валах морской абразионной террасы, частично на плато и др. Главное отличие от предыдущей культуры – в резкой смене исходной формы сырья (кремнистые конкреции вместо пластов и линз), в уменьшении (в среднем вдвое) заготовок и орудий. Исчезают бифасы древнейших типов, появляются классические формы, например, копьевидный и лиманд. Сравнительно мало колунов и кливеров, хотя техника бивентрального скола сохраняется. Каменные изделия залегают на древних береговых валах морской террасы, а также на склонах плато Тюбкараган.

Шахбагата (леваллуа-ашель II). Артефакты залегают на тех же геоморфологических позициях, что и индустрия культуры леваллуа-ашель I. Все стоянки расположены на площадках морских террас Каспийского моря. Для леваллуа-ашель II устойчивыми формами являются сильно уплощенные наконечники копий двусторонней обработки и ножи с искусственным обушком. Леваллуа-ашель II плавно переходит в позднепалеолитическую фазу (Шахбагата I).

Шахбагата (шахбагата I). Сырьевым материалом служили только кремневые конкреции из карбонатных пород верхнемелового датского яруса. Артефакты залегают на поверхности морской абразионной террасы в неперемещенном состоянии, о чем свидетельствует соседство призматических нуклеусов у сколотых с них ножевидных пластин.

На основе публикаций А.Г. Медоева мы до последнего времени придерживались его выводов и считали палеолитическую стоянку Шакпак-ата одним из древнейших памятников в Казахстане. Однако исследования последних лет с привлечением специалистов смежных наук и взятых анализов на абсолютное датирование (ОСЛ) вынуждают внести существенные коррективы в представление о возрасте Шакпак-аты.

Исследования 1980–2010-х годов

В 1985 году отрядом по изучению памятников каменного века Института истории, археологии и этнографии им. Ч. Валиханова АН КазССР под руководством Ж.К. Таймагамбетова у залива Сарыташ была обнаружена группа стоянок Онежек, которая включает в себя семь местонахождений, располагавшихся на поверхности морской террасы или бортах оврагов. Район изобилует выходами кремнистых пород. Стоянки расположены близко друг к другу, но содержат различия в каменном инвентаре. Почти в каждой из них присутствуют ранние и поздние орудия по форме, поэтому расчленить их хронологически

трудно. Среди каменных изделий выделены нуклеусы, скребла, бифасы, наконечники дротиков и большое количество отщепов. Среди последних имеются и крупные сколы леваллуа. В числе нуклеусов есть заготовки, предназначенные для снятия пластин длиной до 30 см. Для индустрии Онежек характерно наличие нуклеусов с площадкой, симметричных пластин различных форм (треугольник, прямоугольник) и малое количество хорошо обработанных орудий (Таймагамбетов, Нуркабаев, 1987).

Для каменной индустрии позднего палеолита характерной чертой является наличие нуклеусов и их заготовок для снятия ножевидных пластин, пластин с симметричными гранями и малое количество орудий со вторичной обработкой. Собранный материал типологически разнообразен. В коллекции выделено 3 призматических нуклеуса, 1 скребок на отщепе и 4 – на пластинах, 13 пластин и пластинчатых отколов, 61 отщеп. Несколько нуклеусов имеют шаровидную форму, с одного из них, судя по негативам, получены отщепы треугольной формы. К сожалению, эти памятники с артефактами поверхностного залегания (Таймагамбетов, 1993).

Далее, в 1998–1999 гг. Казахстанско-Российская комплексная археологическая экспедиция, руководимая академиком РАН А.П. Деревянко и профессором Ж.К. Таймагамбетовым, обнаружила 23 местонахождения с поверхностным залеганием артефактов в районе впадины, отделяющей плато Мангышлак от плато Устюрт, на западных уступах плато Устюрт, в песках Бостанкум, уступе Куланды и территории в районе соленого озера Карашек.

Выборочная коллекция артефактов представлена с пунктов Мангышлак 1–7, 9–14, полученных в результате исследований 1998 года, и пунктов Узень 11, 12, 15, 15а, 16–21, 23 и 25, обнаруженных в 1999 году. Общая численность артефактов составляет 1549 экз. Местонахождения приурочены к выходам кремнистых пород, являвшихся обильным источником сырья для производства древних орудий, и расположены на различных высотных отметках. В качестве сырья использовались в основном кремнистые породы различных оттенков серого и коричневого цвета (Деревянко, Таймагамбетов, Петрин и др., 1999).

В отличие от памятника Шакпак-ата у залива Сарыташ, палеолитические комплексы в районе Нового Узеня представлены всеми эпохами каменного века: от раннего периода до финала позднего палеолита. При изучении археологического материала было выделено четыре (от сильнодефлированного до недефлированного) разновременных комплекса, отличающихся не только по степени сохранности поверхности артефактов, но и различиями в приемах первичного расщепления и типологического облика каменных индустрий.

Широкая площадь распространения находок, немногочисленность каменного инвентаря отдельно взятого пункта, преобладание отдельных категорий орудий и связанных с ними отходов производства, малочисленность нуклевидных изделий, наличие доступной сырьевой базы в виде выходов кремня позволяют относить все комплексы местонахождений Мангышлака к мастерским на выходах сырья с элементами стояночного комплекса. На основании технико-типологического анализа индустрии можно утверждать о наличии определенной преемственности в каменных индустриях слабодефлированного и недефлированного комплексов. Малочисленность и невыразительность каменного инвентаря сильнодефлированного и среднедефлированного комплексов не позволяет безошибочно предполагать о существовании единой линии развития в регионе на протяжении длительного хронологического отрезка времени – с раннего до финала позднего палеолита. Однако следует отметить, что на данном этапе изученности местонахождений Мангышлака не имеется достаточных оснований для строгого разделения сильнодефлированного и среднедефлированного от слабодефлированного и недефлированного комплексов (Абдыканова, 2007). *«Необходим сравнительный анализ с коллекциями 1999 года, а также другими палеолитическими памятниками полуострова, региона и страны в целом»* (Таймагамбетов, Мамиров, 2012). К тому же, при возможности, нужно взять анализы образцов из отложений для абсолютного датирования.

В 2018–2020 гг. в районе Сарыташ работали сотрудники Мангистауского палеолитического отряда Института археологии им. А.Х. Маргулана под руководством О.А. Артюховой и Т.Б. Мамирова. Их выводы не противоречат и перекликаются с заключениями А.Г. Медоева (Артюхова, Мамиров, Осипова, 2020).

Результаты геоархеологических исследований 2024–2026 годов

Начиная с 2024 года, планомерные работы в Мангистауской области проводит совместная Казахстанско-Российско-Азербайджанская геоархеологическая экспедиция Национального музея РК, Института археологии и этнографии СО РАН, с участием сотрудников и специалистов археологии, палеогеографии и геологии Института археологии, антропологии НАН Азербайджана, МГУ имени М.В. Ломоносова, Института географии РАН, Дагестанского научного центра РАН.

В 2024 году одним из основных участков исследований явилось побережье залива Сарыташ на памятнике Шакпак-ата (Анойкин, Таймагамбетов, Зейналов и др., 2024). Нами было выделено и подтверждено 5 основных пунктов, содержащих каменные изделия на трех гипсометрических уровнях, что не противоречит сборам А.Г. Медоева. Однако все артефакты на всех уровнях имеют слабую патинизированную поверхность, что не говорит об их длительном пребывании в поверхностном залегании. Технико-типологический состав изделий имеет схожие параметры и соответствует мастерским на выходе сырья. Типы нуклеусов, характеристика сколов, заготовки сырья – все это соответствует финальной стадии верхнего палеолита.

Кроме того, палеогеографический контекст указывает, что основные артефакты залегают на поверхности, образованной после регрессии раннехвалынского бассейна, то есть в конце позднего плейстоцена (**не древнее 18–15 тыс. лет назад**). Присутствие в коллекциях единичных артефактов более древнего возраста является, видимо, случайным, попавшим на эти поверхности с высоких площадок путем плоскостного смыва.

В 2025 году эта же экспедиция проводила работы на плато Устюрт, на участке между мечетью Бекет-ата и южным окончанием впадины Карын-Жарык, а также у впадины Жазгурлы (Анойкин, Таймагамбетов, Зейналов и др., 2025). Были обнаружены несколько новых пунктов каменного века с поверхностным залеганием артефактов: Сокыр, Тузсу, Сахар, Бозжыра, Жосалы, Кокосим, Устюрт 1, Жасгурлы. За исключением Бозжыры, артефакты которого имеют архаичные черты и залегают на плейстоценовой террасе, перечисленные памятники относятся к голоценовому периоду.

Весной 2026 года полевые работы по поиску памятников каменного века, изучению геологии и палеогеографии продолжились в Мангистауской области и сопредельных территориях в рамках научного проекта Международного Института Центрально-Азиатских исследований (МИЦАИ) *«Древний человек на западе Центральной Азии: заселение полуострова Мангистау в каменном веке»* под руководством академика НАН при Президенте РК, главного научного сотрудника Национального музея РК Таймагамбетова Ж.К.

Маршрутным обследованием были охвачены наиболее перспективные участки:

- урочище Бозжыра;
- борта впадины Карагие;
- западный Чинк Устюрта;
- песчаный массив Сенек (с охватом территорий сопредельных областей).

Основная цель экспедиции – помимо поиска новых памятников каменного века и детальной геоархеологической характеристики стоянок в районе Бозжыра – изучение рельефа и палеогеографии, отбор образцов на различные анализы естественных наук и получение серии абсолютных датировок разными методами. Это позволит установить возраст стоянок и различных форм рельефа, в том числе провести реконструкцию истории Каспийского моря и его влияния на рельеф побережья Мангистау.

В первую очередь были продолжены исследования на палеолитическом местонахождении Бозжыра, обнаруженном в 2025 году на структурной террасе, перекрытой маломощными рыхлыми чехлами. Собрано несколько десятков каменных изделий, среди которых имеются скребки, отщепы со следами леваллуазских снятий. Заложены 2 шурфа размером 1х1 м, глубиной до 20–25 см; в одном из них выявлено несколько десятков каменных изделий, идентичных сборам с поверхности. Взяты образцы на ОСЛ-датирование. Сырьевой материал (кремнистая порода) в изобилии встречается в виде желваков разных размеров, а также на известняковых увалах с выходом кремнистой породы.

Новое местонахождение **Бозжыра 2** обнаружено в 5 км к югу от Бозжыры. На высокой гряде с выходом кремнистых пород обнаружены нуклеусы из целых желваков со следами снятий отщепов и сохранением желвачной корки, а также отщепы со следами леваллуазских снятий.

В нескольких километрах к западу от местонахождения Бозжыра 2 обнаружено еще одно местонахождение – **Бозжыра 3**, где за короткое время собрано достаточное количество артефактов: скребла, скребки, отщепы со следами леваллуазских снятий, предварительно отнесенные к среднему палеолиту. В обрыве у водотока отобраны образцы на ОСЛ. Выявленные местонахождения Бозжыра относятся к так называемым стоянкам-мастерским на местах выхода сырьевого материала.

Совместная международная геоархеологическая экспедиция продолжила разведочные работы в Мангистауском районе, на полуострове Мангышлак, между горами Актау и Каратау. Первая сложена меловыми породами, мергелями и песчаниками, тогда как вторая – более темными породами.

Одна из вытянутых возвышенностей между горами носит название Аксиыртау (недалеко от с. Шетпе). На поверхности гряды произведены сборы подъемного материала, предварительно отнесенные к эпохе неолита.

Далее маршрут пролегал к солончаку Тузбаир (восточная часть плато Устюрт, в западной части Западного чинка, недалеко от трассы Актау – Бейнеу, после перевала Манат). Протяженность сора с запада на восток – около 15 км, ширина – около 5 км. В южной части сор окружен высокими скалами мелового периода. Наиболее высокой горой является гора Тузбаир (около 272 м над уровнем моря). У основания небольшого возвышения Кызылбас находится природный «сфинкс». Здесь продолжались работы по поиску следов каменного века и выходов сырьевого материала.

Следующим пунктом явилось урочище Алаешки на краю плато Устюрт (приблизительно в 19 км от спуска Синды). Местность изобилует гипсово-меловыми и глинисто-известняковыми отложениями, следов каменного века не выявлено.

За неимением времени и из-за дождливой погоды не удалось посетить палеолитические местонахождения во впадине, отделяющей плато Мангышлак от плато Устюрт (обнаруженные в 1998–1999 гг.).

Следующим местом осмотра была прилегающая местность к колодцу Еламан, где есть выходы кремнистых пород, однако артефактов не выявлено.

По данным специалистов, в плейстоцене происходило чередование трансгрессий – Бакинской, Хазарской и Хвалынской, которые оставили морские отложения. Во время последней трансгрессии Каспийское море затопило долины Урала в указанном районе и сформировалась хвалынская морская терраса, что отчетливо прослеживается в отложениях берега р. Урал у п. Бодене и Мерген.

Взятые образцы на ОСЛ из отложений должны указать абсолютную датировку происходивших процессов. Кроме того, отобраны образцы для уран-свинцового датирования цирконов из аллювия, фауны (каспийские моллюски), а также на спорово-пыльцевой анализ для определения климата в голоценовое время.

Международный научный проект МИЦАИ *«Древний человек на западе Центральной Азии: заселение полуострова Мангистау в каменном веке»* совпал с представленной Ж.К. Таймагамбетовым программой в Национальную академию наук при Президенте РК (2025–

2030 гг.) *«Изучение древнейших этапов заселения человеком территории Казахстана: современные методы исследования археологических культур»*, направленной на изучение миграций представителей *Homo* в Центральную Азию (хронология, направления миграции, палеоэкологические условия, специфика материальной культуры, взаимосвязь Каспийского моря с реками Эмба и Урал в хвалынское время).

В связи с этим экспедиция провела поиски стоянок каменного века по современным методикам на полуострове Мангышлак, Устюрте, в нижних течениях рек Эмба и Урал, а также геологические и палеогеографические исследования. Отобраны десятки образцов из морских и речных отложений на ОСЛ, палинологию, микроморфологию, U-Pb датирование цирконов, фауну моллюсков и др.

Обсуждение и выводы

Для аридной зоны Мангистау характерна одна особенность – абсолютное преобладание стоянок открытого («наземного») типа (Шахбагата, Новый Узень и др.). Многие из них являются комплексными и несут следы длительного пребывания древних гоминид на одних и тех же геоморфологических позициях. Предпосылки для появления древнейших гоминид следует искать исходя из геолого-географических условий во второй половине плиоцена.

Периодизация палеолита Мангистау и всего Казахстана осложняется тем, что наиболее ранние комплексы находятся в поверхностном залегании. Надежную и бесспорную периодизацию можно получить только на основе комплексного изучения стратифицированных палеолитических местонахождений с абсолютными датировками.

Выявленные раннепалеолитические комплексы на плато Устюрт, в Западном Казахстане, на склонах Мугоджар в районе Эмбы, а также на северном побережье Аральского моря и озера Балхаш свидетельствуют о процессе заселения этих территорий в плейстоцене и говорят о перспективности поиска стратифицированных памятников.

В настоящее время проведена работа по анализу полученных материалов:

- Осуществлена каталогизация коллекции каменных артефактов с подъемных местонахождений п-ова Мангистау, а также новой коллекции со стоянок Бозжыра-1, Бозжыра-2 и Бозжыра-3 (всего обработано 117 артефактов).
- Выполнена предварительная обработка проб для абсолютного датирования методом ОСЛ (включая влажное ситование для выделения фракции песчаных зерен 180–250 мкм, сушку и упаковку в светонепроницаемые пакеты). Коллекция из 20 проб направлена в лабораторию.
- Каталогизирована коллекция раковин каспийских моллюсков и направлена для малакофаунистического анализа в МГУ им. М.В. Ломоносова.

II этап научного проекта будет посвящен лабораторным анализам. На их основе будет разработана скорректированная схема освоения человеком полуострова Мангышлак на разных этапах плейстоцена и голоцена и реконструкция сопутствующих природных обстановок.

ЛИТЕРАТУРА

Абдыканова А. К. (2007). *Палеолитические комплексы полуострова Мангышлак* (Автореф. дисс. ... канд. истор. наук). Новосибирск. 32 с.

Анойкин А. А., Таймагамбетов Ж. К., Зейналов А. А., Идрисов И. А., Чистяков П. В., Васильева А. Н., Капитанова М. В., Лукашов А. А., & Курбанов Р. Н. (2024). Работы по изучению объектов каменного века на побережье залива Сарыташ (полуостров Мангышлак, Западный Казахстан) в 2024 году. *Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий*, XXX, 24–31.

Анойкин А. А., Таймагамбетов Ж. К., Зейналов А. А., Идрисов И. А., & Курбанов Р. Н. (2025). Разведочные работы на западной периферии плато Устюрт (Западный Казахстан) в 2025 году. *Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий*, XXXI, 28–34.

Артюхова О. А., Мамиров Т. Б., & Осипова Е. А. (2020). *Палеолит Мангистау (по материалам А.Г. Медоева)*. Алматы. 239 с.

Деревянко А. П., Таймагамбетов Ж. К., Петрин В. Т., Гладышев С. А., Зенин А. Н., Зенин В. И., & Искаков Г. Т. (1999). Исследования памятников эпохи палеолита на плато Мангышлак в 1999 году. В *Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Материалы VII Годовой итоговой сессии ИАЭ СО РАН* (Т. V, с. 42–45). Новосибирск.

Медоев А. Г. (1982). *Геохронология палеолита Казахстана*. Алма-Ата: Наука КазССР. 63 с.

Таймагамбетов Ж. К. (1993). Геолого-геоморфологические условия Казахстана, проблемы палеогеографии и среда обитания древних гоминид в аридной полосе Евразии. *Известия НАН РК. Серия общественных наук*, (5), 20–23.

Таймагамбетов Ж. К., & Мамиров Т. Б. (2012). *Палеолит Арало-Каспийского региона*. Алматы: Қазақ университеті. 253 с.

Таймагамбетов Ж. К., & Нуркабаев М. С. (1987). Исследования на Мангышлаке. В *Археологические открытия 1985 года* (с. 581). Москва: Наука.

REFERENCES

Abdykanova A. K. (2007). *Paleoliticheskie kompleksy poluostrova Mangyshlak* [Paleolithic Complexes of the Mangyshlak Peninsula] (Extended abstract of candidate's thesis). Novosibirsk. 32 p. (In Russian).

Anoikin A. A., Taimagambetov Zh. K., Zeynalov A. A., Idrisov I. A., Chistyakov P. V., Vasilieva A. N., Kapitanova M. V., Lukashov A. A., & Kurbanov R. N. (2024). Raboty po izucheniyu ob"ektov kamennogo veka na poberezh'e zaliva Sarytash (poluostrov Mangyshlak, Zapadnyi Kazakhstan) v 2024 godu [Works on the Study of Stone Age Sites on the Coast of Sarytash Bay (Mangyshlak Peninsula, Western Kazakhstan) in 2024]. *Problemy arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredel'nykh territorii* [Problems of Archaeology, Ethnography, Anthropology of Siberia and Neighboring Territories], XXX, 24–31. (In Russian).

Anoikin A. A., Taimagambetov Zh. K., Zeynalov A. A., Idrisov I. A., & Kurbanov R. N. (2025). Razvedochnye raboty na zapadnoi periferii plato Ustyurt (Zapadnyi Kazakhstan) v 2025 godu [Exploration Work on the Western Periphery of the Ustyurt Plateau (Western Kazakhstan) in 2025]. *Problemy arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredel'nykh territorii* [Problems of Archaeology, Ethnography, Anthropology of Siberia and Neighboring Territories], XXXI, 28–34. (In Russian).

Artyukhova O. A., Mamirov T. B., & Osipova E. A. (2020). *Paleolit Mangistau (po materialam A.G. Medoeva)* [Paleolithic of Mangistau (Based on Materials by A.G. Medoev)]. Almaty. 239 p. (In Russian).

Derevyanko A. P., Taimagambetov Zh. K., Petrin V. T., Gladyshev S. A., Zenin A. N., Zenin V. I., & Iskakov G. T. (1999). Issledovaniya pamyatnikov epokhi paleolita na plato Mangyshlak v 1999 godu [Research of Paleolithic Sites on the Mangyshlak Plateau in 1999]. In *Problemy arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredel'nykh territorii* [Problems of Archaeology, Ethnography, Anthropology of Siberia and Neighboring Territories] (Vol. V, pp. 42–45). Novosibirsk. (In Russian).

Medoev A. G. (1982). *Geokhronologiya paleolita Kazakhstana* [Geochronology of the Paleolithic of Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka KazSSR. 63 p. (In Russian).

Taimagambetov Zh. K. (1993). Geologo-geomorfologicheskie usloviya Kazakhstana, problemy paleogeografii i sreda obitaniya drevnikh gominid v aridnoi polose Evrazii [Geological and Geomorphological Conditions of Kazakhstan, Problems of Paleogeography and Habitat of Ancient Hominids in the Arid Zone of Eurasia]. *Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk* [News of the NAS RK. Social Sciences Series], (5), 20–23. (In Russian).

Taimagambetov Zh. K., & Mamirov T. B. (2012). *Paleolit Aralo-Kaspiiskogo regiona* [Paleolithic of the Aral-Caspian Region]. Almaty: Qazaq universiteti. 253 p. (In Kazakh/Russian).

Taimagambetov Zh. K., & Nurkabaev M. S. (1987). Issledovaniya na Mangyshlake [Research on Mangyshlak]. In *Arkheologicheskie otkrytiya 1985 goda* [Archaeological Discoveries of 1985] (p. 581). Moscow: Nauka. (In Russian).

Авторлар туралы мәлімет:

Таймагамбетов Жакен Кожахметович *– тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Президенті жанындағы ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейінің бас ғылыми қызметкері. Қазақстан Республикасы, Астана қаласы. e-mail: zhaken.taimagambetov@gmail.com*

Зейналов Азад Аскер оглы *– PhD, Әзербайжан Ұлттық Ғылым Академиясының ведущий (бас) ғылыми қызметкері. Әзербайжан Республикасы, Баку қаласы. e-mail: azykh1960@gmail.com*

Идрисов Идрис Абдулбутаевич *– геология-минералогия ғылымдарының кандидаты, РФ ҒА Дағыстан ғылыми орталығының бас ғылыми қызметкері. Ресей Федерациясы, Махачкала қаласы. e-mail: anui1@yandex.ru*

Курбанов Реджеп Нурмурадович *– география ғылымдарының кандидаты, РФ ҒА География институты мен М.В. Ломоносов атындағы ММУ бас ғылыми қызметкері. Ресей Федерациясы, Мәскеу қаласы. e-mail: roger.kurbanov@gmail.com*

Анойкин Антон Александрович *– тарих ғылымдарының докторы, профессор, РФ ҒА СО Археология және этнография институты директорының м.а. Ресей Федерациясы, Новосибирск қаласы. e-mail: anui1@yandex.ru*

Алипова Сая Бекболатовна *– PhD, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Тарих факультетінің оқытушысы. Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы. e-mail: saya.alipova@kaznu.edu.kz*

About the Authors:

Zhaken Taimagambetov *– Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS RK under the President of the RK, Chief Researcher, National Museum of the Republic of Kazakhstan. Astana, Republic of Kazakhstan. e-mail: zhaken.taimagambetov@gmail.com*

Azad Zeynalov *– PhD, Leading Researcher, National Academy of Sciences of Azerbaijan. Baku, Republic of Azerbaijan. e-mail: azykh1960@gmail.com*

Idris Idrisov *– Candidate of Geological and Mineralogical Sciences, Leading Researcher, Dagestan Scientific Center of the RAS. Makhachkala, Russian Federation. e-mail: anui1@yandex.ru*

Redzhep Kurbanov *– Candidate of Geographical Sciences, Leading Researcher, Institute of Geography of the RAS and Lomonosov Moscow State University. Moscow, Russian Federation. e-mail: roger.kurbanov@gmail.com*

Anton Anoikin *– Doctor of Historical Sciences, Professor, Acting Director of the Institute of Archaeology and Ethnography of the SB RAS. Novosibirsk, Russian Federation. e-mail: anui1@yandex.ru*

Saya Alipova *– PhD, Lecturer, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University. Almaty, Republic of Kazakhstan. e-mail: saya.alipova@kaznu.edu.kz*

Сведения об авторах:

Таймагамбетов Жакен Кожахметович *– доктор исторических наук, профессор, академик НАН при Президенте РК, главный научный сотрудник Национального музея РК. Республика Казахстан, г. Астана. e-mail: zhaken.taimagambetov@gmail.com*

Зейналов Азад Аскер оглы *– PhD, ведущий научный сотрудник Национальной академии наук Азербайджана. Республика Азербайджан, г. Баку. e-mail: azykh1960@gmail.com*

Идрисов Идрис Абдулбутаевич *– кандидат геолого-минералогических наук, ведущий научный сотрудник Дагестанского научного центра РАН. Российская Федерация, г. Махачкала. e-mail: anui1@yandex.ru*

Курбанов Реджеп Нурмурадович *– кандидат географических наук, ведущий научный сотрудник Института географии РАН и МГУ имени М.В. Ломоносова. Российская Федерация, г. Москва. e-mail: roger.kurbanov@gmail.com*

Анойкин Антон Александрович *– доктор исторических наук, профессор, и.о. директора Института археологии и этнографии СО РАН. Российская Федерация, г. Новосибирск. e-mail: anui1@yandex.ru*

Алипова Сая Бекболатовна *– PhD, преподаватель исторического факультета КазНУ имени аль-Фараби. Республика Казахстан, г. Алматы. e-mail: saya.alipova@kaznu.edu.kz*

UDC 902; GRNTI 03.41.91

M.K.Tuiakbayev [1], **K.M. Zhetibayev** [2✉], **A.U. Altaev** [3]

[1]*Candidate of Historical Sciences, Chief Researcher, "Hazret Sultan" State Historical and Cultural Reserve-Museum. Turkistan, Republic of Kazakhstan.*

[2✉]*Candidate of Historical Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. Turkistan, Republic of Kazakhstan.*

e-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz

[3]*Researcher, "Hazret Sultan" State Historical and Cultural Reserve-Museum. Turkistan, Republic of Kazakhstan*

THE ISSUE OF RESTORING THE FORTRESS WALL OF THE CITY OF TURKISTAN

Abstract. This article comprehensively examines the historical development stages of the city of Turkistan, specifically its medieval and modern fortification structures (fortress walls, gates, and defensive moats). Based on archival maps, drawings, and archaeological excavation results, the authors raise the issues of restoring the four main gates and fortress walls of the Shahristan. Furthermore, the structural features, height, width, materials used, and military-defensive characteristics of the walls are scientifically analyzed, and effective methodologies are proposed for fully enclosing and restoring the surviving historical territory. It is emphasized that this initiative must be implemented in accordance with UNESCO requirements.

Keywords: Fortress wall, medieval city, fortification structure, archaeological excavation, defensive moats, gate, tower.

ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНЫҢ ҚАМАЛ ҚАБЫРҒАСЫН ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Түркістан қаласының тарихи даму кезеңдері, атап айтқанда, оның ортағасырлық және жаңа дәуірдегі фортификациялық құрылыстары (қамал қабырғалары, қақпалары мен қорғаныс орлары) кешенді түрде қарастырылады. Мұрағаттық карталарға, сызбаларға және археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелеріне сүйене отырып, авторлар Шахристанның төрт негізгі қақпасы мен қамал қабырғаларын қалпына келтіру мәселелерін көтереді. Сонымен қатар, қабырғалардың құрылымдық ерекшеліктері, биіктігі, ені, қолданылған материалдары мен әскери-қорғаныстық сипаттамалары ғылыми тұрғыдан талданып, сақталған тарихи аумақты толық қоршау мен қалпына келтірудің тиімді әдістемелері ұсынылады. Бұл бастаманың ЮНЕСКО (UNESCO) талаптарына сәйкес жүзеге асырылуы тиіс екендігі баса айтылады.

Кілт сөздер: Қамал қабырғасы, ортағасырлық қала, фортификациялық құрылыс, археологиялық қазба, қорғаныс орлары, қақпа, мұнара.

ПРОБЛЕМА ВОССТАНОВЛЕНИЯ КРЕПОСТНОЙ СТЕНЫ ГОРОДА ТУРКЕСТАН

Аннотация.В данной статье комплексно рассматриваются этапы исторического развития города Туркестан, в частности его средневековые и фортификационные сооружения нового времени (крепостные стены, ворота и оборонительные рвы). На основе архивных карт, чертежей и результатов археологических раскопок авторы поднимают вопросы восстановления четырех главных ворот и крепостных стен Шахристана. Кроме того, научно анализируются конструктивные особенности, высота, ширина, использованные материалы и военно-оборонительные характеристики стен, а также предлагаются эффективные методики

полного ограждения и восстановления сохранившейся исторической территории. Подчеркивается, что данная инициатива должна быть реализована в соответствии с требованиями ЮНЕСКО.

Ключевые слова: Крепостная стена, средневековый город, фортификационное сооружение, археологические раскопки, оборонительные рвы, ворота, башня.

Introduction

Between 2008 and 2011, archaeologists M.K. Tuyakbayev, T. Oserov, and K. Musabayev from the "Azret Sultan" Reserve-Museum conducted archaeological excavations at the exact historical locations of the Shahristan's gates: Musalla (located opposite the Mausoleum), Takia (located opposite the Jewish cemetery), Zheti Ata (located opposite the former prison garden), and Darbaza (located opposite the Esim Khan square), uncovering and proving their foundations.

The precise locations of all these gates were recorded in two detailed maps of the city surveyed with specialized instruments (*plane table and alidade*) by Russian military cartographers in 1864. In addition, on the newly surveyed map of the city from 1875, all gates along with 18 towers (8 of which are gate towers) were recorded and preserved in the archives. Maps surveyed between 1864, 1890, and 1910 have also been preserved.

These and other maps, diagrams, plans, and documents were retrieved from the Russian Military Archive between 1969 and 1979 by B.T. Tuyakbayeva and A.N. Proskurin, who headed the Turkistan Restoration Workshop at that time. Along with these, photographs (from 1890 onwards) and lithographic prints (made on the basis of photographs, from 1865 onwards) of Turkistan were collected from the archives of Russia and Uzbekistan.

Furthermore, lithographs and photographs published in annual periodicals such as *Turkestanskiye Vedomosti*, *Zhivopisnaya Rossiya*, and many other collections published by the "Turkistan Circle of Archaeology Amateurs" (Tashkent) were compiled.

Between 1864 and 1880, as technology for directly printing photographs into books did not exist, photographs were converted into lithographic (graphic) drawings for printing. Utilizing these, based on the lithographic images of the Darbaza and Takia gates, the 1910 photograph of the Zheti Ata gate, and the cartographic document and archaeological excavation results of the Musalla gate, we drew the plans, provided precise graphic drawings, cross-sections, and dimensions, and submitted them to the "Kazrestavraciya" enterprise. Their specialists developed computer projects, calculated materials and costs, and the "Turkestan Restoration" branch reconstructed them. Today, all four of these gates have been fully restored.

While strongly supporting the full restoration of the fortress wall connecting these gates, we propose effective methodologies for solving various issues, such as their overall length, height, wall thickness, construction materials, period of construction, and other parameters.

Research Materials and Methods

First, let us review the available materials. The earliest document is a map (diagram) drawn in the late 17th – early 18th century. Known in science as the "Messerschmidt Map" (Figure 1), there are records that it was drawn during the reign of Tauke Khan by a Polish artist-cartographer based on descriptions provided by Kazakh ambassadors visiting the Russian military embassy in Siberia. Apparently, that cartographer had never visited Central Asian countries or cities. Therefore, he depicted the city gates in the form of tall towers similar to Kremlin gates, and the Mausoleum in the image of a Christian chapel, presumably explaining it as a "Muslim church".

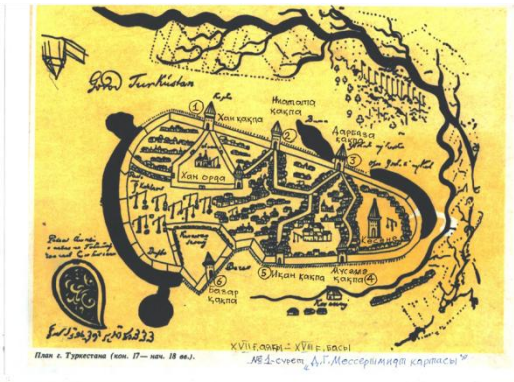

Figure 1. *Late 17th – Early 18th Century. "D.G. Messerschmidt Map" / Plan of the City of Turkestan (Late 17th – Early 18th Centuries)*

In the western part of the city, a triangular area with a rampart and two gates labeled "Khan's place" (*hanovo mesto*) stands out. Here, museum archaeologists conducted excavations between 2008 and 2014, uncovering and proving the structures of the Khan's headquarters belonging to the periods of Tauke Khan (1680–1715) and Abilmambet Khan (1739–1770).

Additionally, in the southern part of the city, between the Bazar and Ikan gates, an indented area labeled "Bazar" was excavated between 2019 and 2023. Excavations revealed a trapezoidal medieval market surrounded by shops, with two large entrance doors and awnings over the shop fronts—known in medieval cities as a *tim* or *chorsu* ("four-cornered market"), designed primarily for operation during winter months.

This diagram clearly depicts Old Turkistan as formed between the 14th and 18th centuries. This historical stage of the city is preserved in modern urban topography as an elongated mound elevated 2 meters above its surroundings (visible on the 1951 plan and the 1970 topoplan), where streets survive only in the form of ditches. Nevertheless, the core area of the city is defined as 36 hectares; adding the 52.7 hectares annexed in the 1840s brings the total to 88.7 hectares. Of this, 50.7 hectares remain preserved and accessible for archaeological research (Figure 2).

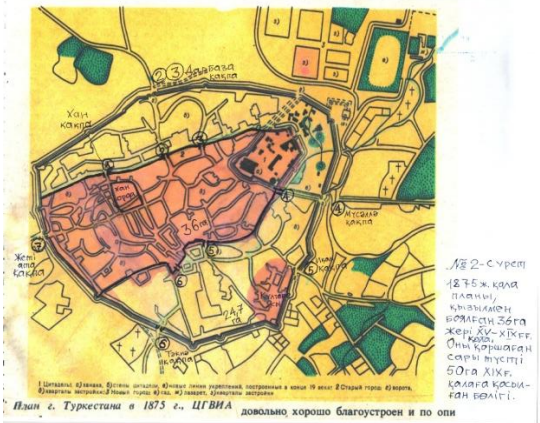

Figure 2. *City Plan of 1875 / Plan of the City of Turkestan in 1875 (CSMHA - Central State Military Historical Archive)*

The 1864 plan-map of the city is repeated in 1875, differing only in the structures built by the Tsarist army in the citadel and its eastern side over the intervening 11 years. Photographs taken from Kultobe confirm that in the 1860s–1880s, the fortress wall surrounding the inner 36-hectare portion of the city was still intact (Figure 3).

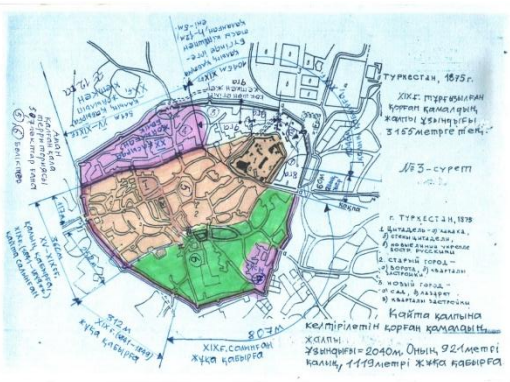

Figure 3. *Map of restorable fortress wall sections and 50.7 ha preserved territory*

Results and Discussion

Architectural and Technical Characteristics of the Fortress Walls

The 1864 city plan provides cross-sectional views of the fortress walls along line "No. 1b". A line drawn from the base of the eastern tower (on the *peshtak*) of the Mausoleum turns sharply north after 32 meters, intersects the citadel wall at 40 meters, turns northeast after another 40 meters, and intersects the city fortress wall 208 meters further along this line ("Section No. 1b"). This straight line captures the cross-section of the walls and the water-filled moats outside them (Figure 4, 5).

Figure 4. *Plan of the Fortress of Turkestan (1864)*

Figure 5. *Cross-section profile along line No. 1b*

Using the height of the Mausoleum's eastern facade (15.39 m) as a baseline:

The top of the citadel wall merlons lies **2.7 m lower** than the Mausoleum, while the bottom of its outer moat is **14.4 m lower**.

The city fortress wall lies **9.4 m lower** than the Mausoleum, and the bottom of its moat is **18.3 m lower**.

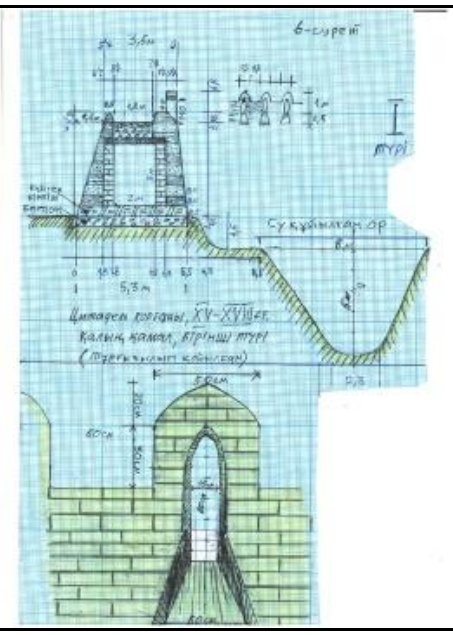
Wall Dimensions:

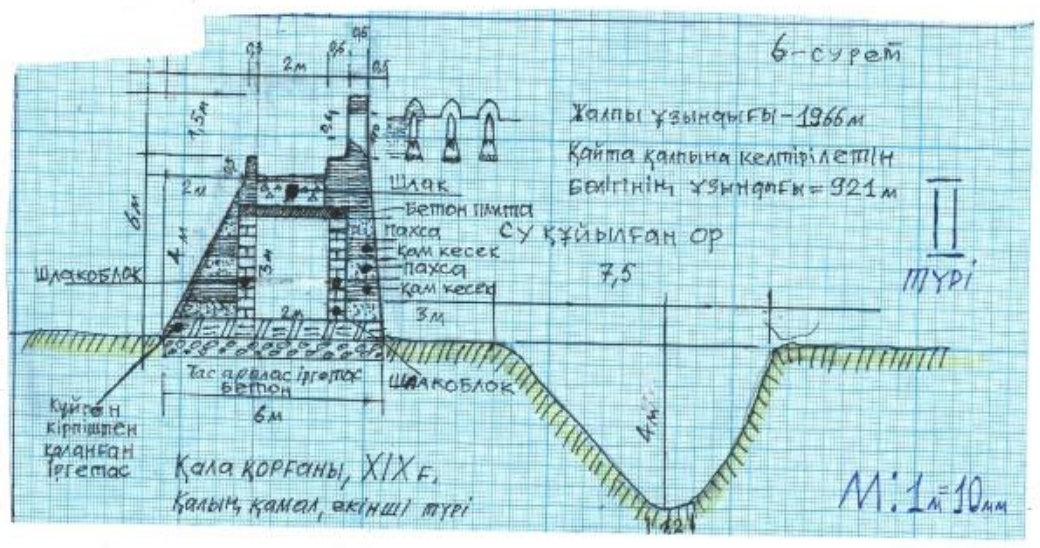
Citadel Wall: Height – 6.5 m; base width – 5.3 m; walk-way (*barbet*) height from ground – 5 m (width – 1.8 m); height from outer moat edge – 8 m. Water-filled moat depth – 5 m; bank width – 8 m. Although the wall was solid, previous experience shows that constructing the northern and southeastern walls of the citadel with a hollow interior forming a longitudinal corridor is much

more effective—economically, for security, and as a utility space for museum storage or archaeological bases (as the dry interior prevents moisture penetration) (Figure 6).

Thick City Wall (Type II): Total length – 921 meters(Figure 6).

Thin City Wall (Type III): Total length – 1,119 meters (surrounding the southwestern area annexed in the 19th century). Subtracting the 100-meter segment already built from the Musalla gate leaves 1,019 meters to be reconstructed(Figure 6).

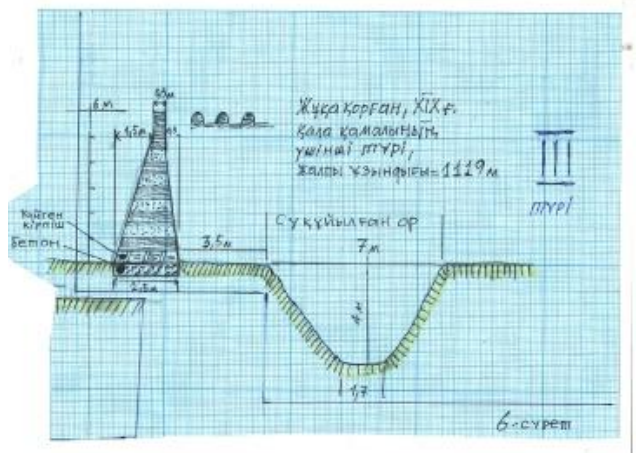

Figure 6. Type I Citadel wall profile with moat and battlement embrasure detail
Type II Thick city wall cross-section with internal gallery
Type III Thin city wall cross-section

Work reports by Ruslan Sherbayev (2021–2022 excavations) show that the upper 3-meter portion of these walls was demolished in the late 1860s, and the remaining lower portion was used as a load-bearing wall to attach residential houses on both sides. The surviving 3-meter-high rampart has a width of only 1.2 m at the top, widening downward to 2.5 m.

During the 2009–2010 excavation of the Takia gate, a 2.5-meter-high fragment surviving since the 19th century was found 10 meters northwest of the gate. Its structure consists of alternating layers: half a meter of rammed earth (*pakhsa*) topped with 30–40 cm of sun-dried mud bricks (*kesek*). The dry mud bricks absorb moisture from the wet *pakhsa* layer during construction, accelerating drying, saving time, reducing brick usage, and ensuring a strong bond. Furthermore, straw in the *pakhsa* makes it sturdier than bricks and holds plaster well. This ancient technique was used as early as the 5th–8th centuries at the Sidak Ata settlement.

Technical Specifications for Reconstruction:

Thin Wall (Type III): Base width – 2.5 m; top width – 0.5 m; height – 6 m. Rises from the outer base at an 85° angle up to 5 meters, then vertically at 90°. Rises from the inner base at a 73° angle up to 5 meters, then vertically.

Thick Wall (Type II): Outer face rises at an 85° angle to a height of 4.5 meters, then vertically for 1.5 meters. Inner face rises at a 65° angle to a 4-meter-high, 2-meter-wide *barbet* for guards.

Internal Corridor & Base: A 2-meter-wide, 3-meter-high internal corridor constructed of cinder blocks is covered with 3-meter concrete slabs, waterproof membrane, 0.6 m slag layer, concrete screed, and flat flagstones (*rvanyi kamen*), sloped inward for rainwater drainage. The wall rests on a 0.5-meter reinforced concrete foundation topped with a 0.5-meter baked brick base to prevent dampness.

Moats: Reconstructing the deep moats is impossible, as only two historical segments survive: 561 meters on the northwest side (built in the 15th century) and 360 meters from the southwest to

the south corner. The remaining sections were re-excavated along old riverbeds during the 1969 flood and have since turned into streets.

Status of Destroyed and Preserved Territories

The destroyed portion of the medieval city covers approximately 37.5–38 hectares:

Northwestern area around Darbaza Gate (~12 ha): Leveled in the 1950s–1960s for a mechanization school, driving range, and educational buildings; converted to a vocational school in the 1970s; housed History and Law faculties of IKTU in the 1990s.

Eastern area (~9–10 ha): Developed with the "Yassy" hotel; a 2-meter cultural layer was leveled down to the Mausoleum for roads and fountains.

Eastern area opposite the Citadel: Developed with Tsarist barracks (now the "History of Turkistan" Museum), a textile factory, police department, sobering-up station, and parking lot.

Figure 7. *City plan of Turkistan in 1951*

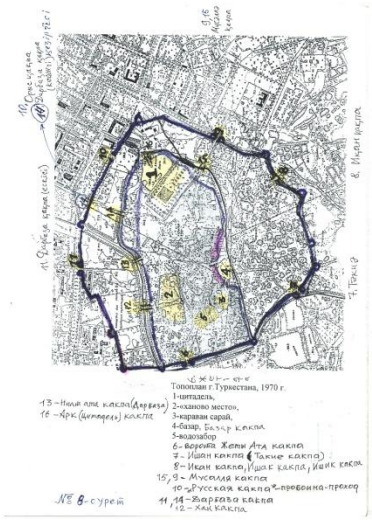

Figure 8. *Topoplan of Turkistan in 1970*

Southeastern area ("Jewish Sloboda" / *Zhoyt Rasta*): Settled from 1785–1815 and 1864–1910 with Jewish shops, homes, and a synagogue; later housed a music school and dental clinic.

Subtracting these 37–38 hectares leaves **50 hectares** of preserved medieval city territory, which must be strictly protected and preserved (Figure 7, 8).

Battlements, Loop-holes, and Tower Spacing

On thick walls (Types I & II), a 1–1.5 m high outer parapet (0.5 m thick) is built with battlements/merlons measuring 0.5 m in height, width, thickness, and spacing. Loop-holes (*embrasures*) inside each merlon measure 15 cm wide and 60 cm high, widening outward to 25 cm to expand the field of view and firing angles. Below, a chute widens down to 50 cm with sloped sides to observe and engage enemies scaling the wall. For tourist safety, a 0.5 m high, 0.3 m wide curb should be added along the inner edge of the *barbet*.

Towers should be placed every **50 to 100 meters**, corresponding to the effective lethal range of an arrow ("arrow killing power" ≤ 50 m). Spacing towers 120–150 meters apart creates a 20–50 meter "safety zone" where arrow velocity drops drastically.

The 17th–18th-century map shows 6 city gates (12 towers) plus towers at corners. The 18th-century Kokand-era fortress had 18 towers (8 flanking the 4 gates, plus 10 military towers).

Conclusion

The surviving 50-hectare territory of the city fortress wall must be thoroughly researched and reconstructed. All restoration and reconstruction works should be carried out in consultation and agreement with **UNESCO** standards and guidelines.

REFERENCES

Artykbaev Zh. O. (2026). Qazaqtyñ dästürli qala mädenieti jäne qazırgı urbanizatsia mäseleleri [Traditional Kazakh Urban Culture and Issues of Modern Urbanization]. In *«Syrdaria öñırınıñ arkheologialyq mūrasy: zertteuler men nätiijeler» khalyqaralyq ğylymi-praktikalyq konferentsia materialdary* [Materials of the International Scientific and Practical Conference "Archaeological Heritage of the Syr Darya Region: Research and Results"] (pp. 11–18). Turkistan. (In Kazakh).

Dinasheva L. S. (2026). XIX ğasyrdyñ ekınshı jartysyndağy Türkıstan qalasynyñ äleumettık qūrylymy: dästürlı mahallä jüyesı men resmi kvartaldyq bölınıs [Social Structure of the City of Turkestan in the Second Half of the 19th Century: Traditional Mahalla System and Official Quarter Division]. In *«Syrdaria öñırınıñ arkheologialyq mūrasy: zertteuler men nätiijeler» khalyqaralyq ğylymi-praktikalyq konferentsia materialdary* [Materials of the International Scientific and Practical Conference "Archaeological Heritage of the Syr Darya Region: Research and Results"] (pp. 170–176). Turkistan. (In Kazakh).

Faizulla G. F. (2026). Orta ğasyrdağy qala mädenieti jäne jazba ädebiettegı «qala» kontseptısı [Medieval Urban Culture and the Concept of "City" in Written Literature]. In *«Syrdaria öñırınıñ arkheologialyq mūrasy: zertteuler men nätiijeler» khalyqaralyq ğylymi-praktikalyq konferentsia materialdary* [Materials of the International Scientific and Practical Conference "Archaeological Heritage of the Syr Darya Region: Research and Results"] (pp. 165–167). Turkistan. (In Kazakh).

Oñalbayqyzy R. (2026). Orta Asiadaghy ortaghasyrlyq qala maedenietının korınısı [Manifestation of Medieval Urban Culture in Central Asia]. In *«Syrdaria öñırınıñ arkheologialyq mūrasy: zertteuler men nätiijeler» khalyqaralyq ğylymi-praktikalyq konferentsia materialdary* [Materials of the International Scientific and Practical Conference "Archaeological Heritage of the Syr Darya Region: Research and Results"] (pp. 177–183). Turkistan. (In Kazakh).

Pirgulieva G. F. (2026). Krepostnye steny, kreposti i gorod Shabran na zapadnykh beregakh Kaspiiskogo morya: istoricheskoe nasledie Velikogo Shelkovogo puti [Fortress Walls, Fortresses and the City of Shabran on the Western Shores of the Caspian Sea: Historical Heritage of the Great Silk Road]. In *Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Arkheologicheskoe nasledie Syrdar'inskogo regiona: issledovaniya i rezul'taty»* [Materials of the International Scientific and Practical Conference "Archaeological Heritage of the Syr Darya Region: Research and Results"] (pp. 26–33). Turkistan. (In Russian).

Plan g. Turkestana (kon. XVII – nach. XVIII vv.) [Plan of the City of Turkestan (Late 17th – Early 18th Centuries)]. (1994). In *Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Kazakhstana. Yuzhno-Kazakhstanskaya oblast'* [Corpus of Historical and Cultural Monuments of Kazakhstan. South Kazakhstan Region] (p. 31). Almaty. (In Russian).

Plan g. Turkestana v 1875 g., TsGVIA [Plan of the City of Turkestan in 1875, Central State Military Historical Archive]. (1994). In *Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Kazakhstana. Yuzhno-Kazakhstanskaya oblast'* [Corpus of Historical and Cultural Monuments of Kazakhstan. South Kazakhstan Region] (p. 266). Almaty. (In Russian).

Smaghūlov E., & Tūyaqbaev M. (1998). *Türkıstannyñ ortaghasyrlyq tarikhy* [Medieval History of Turkestan]. Turkistan. pp. 33–39. (In Kazakh).

Türkıstannyñ orys äskeri kartograftary tüsırgen plandary: «Plan' Kreposti Turkestana s' pokazaniem' osadnykh' rabot' s' 9-go po 19-go iyunya 1864 g.», Türkıstan qalasynyñ 1951 jäne 1970 jyllardaghy plany men topoplany [Plans of Turkestan Drawn by Russian Military Cartographers: "Plan of the Fortress of Turkestan Showing Siege Operations from June 9 to June 19, 1864", Plan and Topoplan of Turkestan in 1951 and 1970]. (n.d.). In *«Äzıret Sūltan» memlekettık tarihi-mädeni qoryq-muzeii, «Eskertkıshterdı qorğau jäne eseptke alu» bölımınıñ jeke arkhivi* [Personal Archive of the Department of Protection and Accounting of Monuments of the "Hazret Sultan" State Historical and Cultural Reserve-Museum] (Figs. 4–5, 7–8). (In Kazakh/Russian).

Zalivinskaya E. D. (2026). Sooruzheniya dlya torgovli na Vostoke i v Zolotoi Orde [Structures for Trade in the East and in the Golden Horde]. In *Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Arkheologicheskoe nasledie Syrdar'inskogo regiona: issledovaniya i rezul'taty»* [Materials of the International Scientific and Practical Conference "Archaeological Heritage of the Syr Darya Region: Research and Results"] (pp. 26–33). Turkistan. (In Russian).

Авторлар туралы мәлімет:

Тұяқбаев Марат *– тарих ғылымдарының кандидаты, «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының бас ғылыми қызметкері. Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы.*

Жетібаев Көпжасар *– тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры. Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы. e-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz*

Алтаев Әділхан *– «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми қызметкері. Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы.*

About the Authors:

Marat Tuyakbayev *– Candidate of Historical Sciences, Chief Researcher, "Hazret Sultan" State Historical and Cultural Reserve-Museum. Turkistan, Republic of Kazakhstan.*

Kopzhasar Zhetibayev *– Candidate of Historical Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. Turkistan, Republic of Kazakhstan. e-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz*

Adilkhan Altayev *– Researcher, "Hazret Sultan" State Historical and Cultural Reserve-Museum. Turkistan, Republic of Kazakhstan.*

Сведения об авторах:

Туякбаев Марат *– кандидат исторических наук, главный научный сотрудник Государственного историко-культурного заповедника-музея «Азрет Султан». Республика Казахстан, г. Туркестан.*

Жетибаев Копжасар *– кандидат исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави. Республика Казахстан, г. Туркестан. e-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz*

Алтаев Адилхан *– научный сотрудник Государственного историко-культурного заповедника-музея «Азрет Султан». Республика Казахстан, г. Туркестан.*

УДК 902; ГРНТИ 03.41.91

М.Д. Қалменов [1✉], **А.Е. Бижанова** [2]
[1✉]*PhD, ассоциированный профессор, Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, Актау, Казахстан*
e-mail:kalmenoff@mail.ru
[2]*кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, Актау, Казахстан*

КАРАВАННЫЕ ПУТИ И ОГУЗЫ АРАЛО-КАСПИЙСКОГО РЕГИОНА В РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ: ПРОБЛЕМЫ ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются раннесредневековые торговые маршруты и торгово-экономические связи территории Междуморья в контексте международных коммуникаций Центральной Азии. На основе источниковедческого анализа арабских и персидских письменных источников IX-XIII вв. исследуются основные направления, особенности и историческое значение караванных путей, связывавших Хорезм с Поволжьем, Восточной Европой и Прикаспийским регионом. Особое внимание уделяется территории Устюрта, являвшейся важной транзитной зоной сухопутных и морских коммуникаций и входившей в систему Великого Шелкового пути. Анализируются сведения средневековых географов и историков о расселении огузских племен, особенностях их образа жизни, социальной организации и хозяйственной деятельности. Рассматриваются политические и экономические взаимоотношения огузов с Хорезмом, а также их участие в обеспечении функционирования региональных торговых коммуникаций. На основании письменных источников реконструируются караванные маршруты, соединявшие Ургенч, Устюрт, Нижнее Поволжье и прикаспийские территории. Делается вывод о существенной роли торговых коммуникаций в формировании экономических и культурных контактов между оседлыми и кочевыми обществами, развитии городских центров и активизации урбанизационных процессов в регионе в раннесредневековый период.

Ключевые слова: средневековые арабские и персидские авторы, Аральское и Каспийское моря, Устюрт, караванные пути, огузы.

ЕРТЕ ОРАҒАСЫРЛЫҚ ЖАЗБА ДЕРЕКТЕРДЕГІ АРАЛ-КАСПИЙ ӨҢІРІНІҢ КЕРУЕН ЖОЛДАРЫ МЕН ОҒЫЗДАР: ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Орталық Азиядағы халықаралық коммуникациялар аясында Арал–Каспий аралығындағы аумақтың ерте ортағасырлық сауда жолдары мен сауда-экономикалық байланыстары қарастырылады. IX-XIII ғасырлардағы араб және парсы жазба деректеріне деректанулық талдау жасау негізінде Хорезмді Еділ бойымен, Шығыс Еуропамен және Каспий маңы өңірімен байланыстырған керуен жолдарының негізгі бағыттары, ерекшеліктері мен тарихи маңызы зерттеледі. Құрлықтық және теңіздік коммуникациялардың маңызды транзиттік аймағы болған әрі Ұлы Жібек жолы жүйесіне енген Үстірт аумағына ерекше назар аударылады. Ортағасырлық географтар мен тарихшылардың оғыз тайпаларының қоныстануы, олардың өмір сүру салтының ерекшеліктері, әлеуметтік ұйымдасуы және шаруашылық қызметі туралы мәліметтері талданады. Оғыздардың Хорезммен саяси және экономикалық қарым-қатынастары, сондай-ақ олардың өңірлік сауда коммуникацияларының қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз етудегі рөлі қарастырылады.

Жазба деректер негізінде Үргеніш, Үстірт, Төменгі Еділ бойы және Каспий маңы аумақтарын өзара байланыстырған керуен бағыттары реконструкцияланады. Зерттеу

нәтижесінде ерте ортағасырлық кезеңде сауда коммуникацияларының отырықшы және көшпелі қоғамдар арасындағы экономикалық және мәдени байланыстарды қалыптастыруда, қалалық орталықтардың дамуында және өңірдегі урбанизациялық үдерістердің жандануында елеулі рөл атқарғаны туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: ортағасырлық араб және парсы авторлары, Арал және Каспий теңіздері, Үстірт, керуен жолдары, оғыздар.

CARAVAN ROUTES AND THE OGHUZ OF THE ARAL-CASPIAN REGION IN EARLY MEDIEVAL WRITTEN SOURCES: ISSUES OF SCHOLARLY STUDY

Abstract. The article examines early medieval trade routes and trade and economic relations in the territory of the Intermarium within the context of international communications in Central Asia. Based on a source-critical analysis of Arabic and Persian written sources dating from the 9th to the 13th centuries, the study investigates the main directions, characteristics, and historical significance of caravan routes connecting Khwarazm with the Volga region, Eastern Europe, and the Caspian region. Particular attention is paid to the Ustyurt Plateau, which served as an important transit zone for overland and maritime communications and formed part of the Great Silk Road system. The article analyzes information provided by medieval geographers and historians concerning the settlement of the Oghuz tribes, the characteristics of their way of life, social organization, and economic activities. The political and economic relations between the Oghuz and Khwarazm, as well as their role in ensuring the functioning of regional trade communications, are also examined. Based on written sources, the caravan routes connecting Urgench, Ustyurt, the Lower Volga region, and the Caspian territories are reconstructed. The study concludes that trade communications played a significant role in the formation of economic and cultural contacts between sedentary and nomadic societies, the development of urban centers, and the intensification of urbanization processes in the region during the early medieval period.

Keywords: medieval Arabic and Persian authors, the Aral and Caspian Seas, Ustyurt, caravan routes, Oghuz.

Введение

Торговля, включая международный обмен, играла значительную роль в жизнедеятельности раннесредневековых поселений. Именно в городских и торговых центрах пересекались локальные, региональные и международные экономические связи. Во многом от интенсивности торговых отношений зависели благосостояние, развитие и процветание городов. Проблемы торговых связей, функционирования торговых путей, а также характеристики товаров, выявленных в ходе археологических исследований поселений, получили отражение в ряде научных работ (Ерзакович, Ходжаев, 1991, с. 68-69; Савельева, 1991, с. 93-94; Ходжаев, 1994, с. 66-70).

Древнетюркские государства, активно включившиеся в систему международных политических и экономических отношений, были заинтересованы в расширении торговых контактов. Важное место в осуществлении этих связей занимала территория, расположенная между Аральским и Каспийским морями. В пределах данного региона происходило соединение сухопутных и морских торговых коммуникаций. Товары, поступавшие из различных районов Азии, доставлялись караванами к побережью Каспийского моря, где перегружались на парусные суда и далее транспортировались к волжскому побережью либо на западные берега Каспия.

В систему морской торговли было включено и побережье Мангистау, располагавшее удобными бухтами и гаванями, которые использовались каботажными судами (Астафьев, 2010, с. 120). Из Ургенча к низовьям Жайыка (Урала) и Итиля (Волги) можно было попасть по системе караванных дорог, проходивших через Устюрт. Торговые магистрали, пересекавшие территории Южного и Северного Приаралья, связывали данные районы с городами, расположенными в бассейне реки Жайык. В дальнейшем эти пути продолжались в

западном направлении – в Восточную Европу, Крым и на Кавказ, а также по Жайыкскому направлению – в Южное Приуралье, на Урал и в Поволжье.

Представляется возможным определить периоды наиболее интенсивного функционирования отдельных участков Великого Шелкового пути. В VI-VIII вв. важнейшее значение имел маршрут, проходивший по направлению, Сирия – Персия – Каспий – плато Устюрт – Средняя Азия – Южный Казахстан – Таласская долина – Чуйская долина – Иссык-Кульская котловина – Восточный Туркестан. Одно из ответвлений данного маршрута связывало Византию с Прикаспийскими степями через Дербент, далее проходило через Приаралье и Южный Казахстан, обходя территорию Сасанидского Ирана. Формирование данного направления, вероятно, было связано с торгово-дипломатическими отношениями между Западно-Тюркским каганатом и Византией. В IX-XII вв. этот маршрут, возможно, продолжал использоваться, однако с меньшей интенсивностью.

Методы исследования

Данная проблема является одним из актуальных направлений в области материальной культуры, археологии и архитектуры. В ходе исследования в качестве источниковой базы был использован комплекс археологических и письменных материалов. В качестве методов исследования были использованы историко-сравнительный анализ, источниковедческая экспертиза и структурно-функциональный анализ.

Анализ и результаты

Начиная с середины VI в. Арало-Каспийские степи вошли в сферу политического влияния Западно-Тюркского каганата. Об этом, в частности, свидетельствуют маршруты посольства кагана во главе с согдийцем Маниахом и византийского посла Земарха (Ажигали, 2001, с. 19). Обратный путь последнего проходил через Северное Приаралье и, возможно, через юго-западные районы с выходом на Устюрт, далее к Эмбе, Жайыку и Волге (Бартольд, 1965, с. 36-37; Гафуров, 1972, с. 220). В рассматриваемую эпоху Северо-Восточный Прикаспий активно включился в систему торгово-дипломатических отношений Средней Азии и Поволжья. Коммуникации осуществлялись, с одной стороны, через Мангистау и Каспийское море, а с другой – по сухопутным маршрутам через Устюрт, Эмбу и Жайык. Развитие торговли стимулировалось возникновением в низовьях Итиля (Волги) Хазарского каганата, который постепенно распространял свое политическое влияние на территории современного Западного Казахстана (Калменов, 2023, с. 26).

Согласно сведениям письма хазарского кагана Иосифа, направленного в середине X в. придворному Кордовского халифа Хасдаю ибн Шафруту, население Восточного Прикаспия на протяжении месячного пути до Гургана выплачивало дань кагану (Коковцов, 1932, с. 81-83). Однако данные сведения, как отмечается в исследовательской литературе, имеют определенную степень преувеличения и, вероятно, отражают более раннюю политическую ситуацию IX в. (Плетнева, 1976, с. 11). Вместе с тем территории, непосредственно примыкавшие к владениям Хазарского каганата в низовьях Итиля, включая Северо-Восточное побережье Каспия и Мангистау, несомненно, находились в сфере его политического и экономического влияния.

Косвенное подтверждение этому содержится в сочинении ал-Бируни «Масудов свод». В описании пятого климатического пояса упоминается «гора Янхшлаг», отождествляемая с Мангистау, включая горные массивы Каратау и Актау, которые автор помещает в пределах страны хазар (Мандельштам, 1971, с. 164-165).

Одним из наиболее ценных источников IX в. является «Книга завоевания стран» выдающегося арабского историка Абу-л-Аббаса Ахмеда ибн Яхьи ибн Джабира ал-Белазури (Ал-Белазури, 1939, с. 78). До настоящего времени данный труд известен преимущественно в сокращенной редакции, однако его полный текст был использован в XIII в. Якутом при составлении географического словаря. Сочинение ал-Белазури было завершено в 892/893 гг.

Особую ценность для настоящего исследования представляют содержащиеся в нем ранние сведения о расселении огузских племен.

Существенное значение имеет также наследие арабского автора IX в. Ахмеда ибн Абу-Якуба ибн Джафара ибн Вахба ибн Вадиха ал-Якуби. В его произведениях содержатся важные сведения об образе жизни и особенностях хозяйственно-бытовой деятельности огузов (Ал-Якуби, 1939, с. 148-149).

Среди арабских источников начала X в. следует выделить труд Абу-Али Ахмеда Омара ибн Русте «Книга драгоценных ожерелий» (Ибн Русте, 1939, с. 86-88). Данное произведение представляет собой своеобразную энциклопедию, содержащую сведения по различным вопросам. Особое значение имеют сообщения об Устюрте и территории расселения огузских племен.

Важным источником является также сочинение Абу-Исхака Ибрагима ибн Мухаммеда ал-Фариси ал-Истахри «Книга путей и стран», созданное около 951 г. Каждой стране в данном труде посвящена отдельная глава, сопровождаемая картографическим материалом. Впоследствии сочинение ал-Истахри было переработано, дополнено и уточнено Абу-л-Касимом ибн Хаукалем, завершившим свою работу в 977 г. (Ибн Хаукаль, 1939, с. 83-86).

В трудах ал-Истахри и Ибн Хаукаля содержатся ценные сведения об Устюрте, Мангистау, называемом Сиякухом, огузах, территории их расселения и характере взаимоотношений с Хорезмом. Наряду с этими авторами выдающимся представителем арабской географической науки X в. являлся Абу-Абдаллах Мухаммед ибн Ахмед ал-Мукаддаси (ал-Макдиси) (Ал-Макдиси, 1939, с. 174). Его труд «Наилучшее распределение для познания стран», написанный в 985 г., отличается значительной точностью и подробностью. В нем содержатся сведения о торговых контактах огузов с Хорезмом.

Особое место среди первоисточников занимает произведение Ахмеда ибн Фадлана. В 921-922 гг. (309-310 гг. хиджры) посольство и торговый караван халифа Муктадира, правившего в 908-932 гг., были направлены к правителю Волжской Булгарии с целью установления политического союза. Участник и секретарь посольства Ибн Фадлан подготовил подробную записку, содержащую описание маршрута путешествия. В ней последовательно отражен путь через Хорезм и Устюрт. Особую ценность представляют непосредственные наблюдения Ибн Фадлана об Устюрте и огузах, их образе жизни, обычаях и социальных отношениях (Ковалевский, 1956, с. 97-98). Важным источником является также историко-географическая энциклопедия Абу-л-Хасана Али ибн ал-Хусейна ал-Масуди «Золотые луга и россыпь самоцветов», созданная в 947-950 гг. (Ал-Масуди, 1939, с. 166), содержащая сведения о жизни и быте огузов.

Значительный интерес представляют труды выдающегося хорезмийского ученого-энциклопедиста Абу Рейхана Мухаммеда ибн Ахмеда ал-Бируни (973-1048 гг.). В его произведениях отражены сведения о сложном и неоднозначном характере взаимоотношений огузов с Хорезмом (Абу Рейхан ал-Бируни, 1939, с. 145-146).

Среди более поздних арабских географов следует выделить Якута. Его сочинения содержат важные сведения о сухопутных и водных торговых путях, соединявших Нижнее Поволжье с Хорезмом через Устюрт (Якут, 1939, с. 171-177). Дополнительный интерес представляют сведения, содержащиеся в трудах Изз ад-дина Абу-л-Хасана Али ибн Мухаммеда ал-Асира (1160-1233/1234 гг.) (Ал-Асир, 1930, с. 138).

Важный комплекс сведений представлен также в персоязычных источниках. Среди них особое значение имеет географический трактат «Худуд ал-алем» («Границы мира»), составленный неизвестным автором в 982-983 гг. Единственная известная рукопись данного произведения была обнаружена А. Туманским в 1892 г. в Бухаре. В сочинении содержатся сведения об огузах, их образе жизни и территориях, входивших в сферу их расселения, включая интересующие нас регионы (Худуд ал-алем, 1939, с. 210-211).

Важным персидским историческим произведением является также сочинение Абу Саида Абдалхая ибн ал-Зиххака ибн Мухаммеда Гардизи «Украшение повествования». В

нем содержится ясное свидетельство существования караванного пути, связывавшего Хорезм с Нижней Волгой через Устюрт (Бартольд, 1897, с. 93-94).

В начале VII в. начинается постепенное ослабление Западно-Тюркского каганата, вследствие чего степные племена северных районов Средней Азии усиливают стремление к политической самостоятельности. В IX-XI вв. в бассейне среднего и нижнего течения Сырдарьи, а также в прилегающих степных районах Западного Казахстана сформировалось раннефеодальное государственное объединение огузских племен.

Согласно распространенной в научной литературе точке зрения, огузы представляли собой неоднородное этнополитическое объединение, в составе которого сохранялись остатки древнего ираноязычного, дахо-массагетского и сармато-аланского населения, а также группы племен, переселившихся в Приаралье и степные районы современной территории Казахстана (Толстов, 1938, с. 199).

Письменные источники IX-XI вв. свидетельствуют о том, что огузы занимали обширные пространства степной зоны к северу от низовьев Сырдарьи, вокруг Аральского моря и в направлении владений хазар (Ковалевский, 1956, с. 178). Автор «Худуд ал-алем» отмечал, что все территории, расположенные вокруг Аральского моря, принадлежали огузам (Ковалевский, 1956, с. 210). Ал-Истахри, в свою очередь, указывал, что Хорезм с северной и западной сторон граничил с землями огузов (Бартольд, 1965, с. 56).

В Приаралье, где, согласно китайским источникам, располагалась страна Яньцай, в VII в. находился город Хулу, считавшийся ее столицей. Этот город располагался на торговом пути, контролировавшемся согдийцами. В «Танском обозрении» он упоминается как согдийский город Ху-чэн (Зуев, 2002, с. 53).

В персидском сочинении 982 г. «Границы мира», основанном на более раннем арабском источнике, упоминается город Хвара, располагавшийся на Нижней Сырдарье. В разделе, посвященном границам Мавераннахра и его городам, перечисляются Дженд, Хвара и Дих-и-Нау как три города, находившиеся на берегах реки Чача, то есть Сырдарьи. Согласно источнику, они располагались на определенном расстоянии от Хорезма и Фараба, а правитель гузов в зимнее время находился в Дих-и-Нау (Minorsky, 1937, с. 122).

Указанные города находились в нижнем течении Сырдарьи, при этом Хвара располагалась у западной оконечности пустынной территории к востоку от Аральского моря. Город Хварана упоминается также Аммианом Марцеллином в последней четверти IV в. в составе городской триады Нижней Сырдарьи – Аспабота, Хаврана и Сага (Зуев, 2002, с. 54). Существует основание для отождествления Хавраны с Хварой — Хуварой. В этом случае данный город может рассматриваться как более древний политический центр огузов, предшествовавший новой столице – Янгикенту (Байпаков, 2005, с. 270). Археологически этот город может быть сопоставлен с городищем Кескен-Куюккала, датируемым I-XI вв. (Байпаков, Воякин, Умарходжаев, 2010, с. 165). На территории памятника были исследованы остатки храмового комплекса X-XI вв., а также собраны коллекции серебряных хорезмийских монет и керамики джетыасарской культуры I-IX вв. н. э. (Байпаков, 2013, с. 96-98).

Восточные авторы, оставившие сведения об огузах, представляют достаточно противоречивую характеристику их образа жизни. Так, Ибн Фадлан, непосредственно посетивший территории огузов на Устюрте, а также ал-Якуби и неизвестный автор «Худуд ал-алем» характеризуют огузов преимущественно как кочевников. Согласно их сведениям, они не имели постоянных городов, постоянно перемещались и проживали в войлочных юртах (Худуд ал-алем, 1939, с. 149). Вместе с тем другие авторы – Ибн Хаукаль, ал-Идриси и ал-Макдиси – сообщают о наличии у огузов постоянных поселений, население которых вело оседлый образ жизни (Ибн Хаукаль, 1939, с. 166). По мнению С. П. Толстова, данное противоречие отражает неоднородность этнических компонентов огузского объединения, представители которых находились на различных стадиях социально-экономического развития (Толстов, 1947, с. 102-106).

Особенно важные сведения о социальной организации огузов содержатся в произведении Ибн Фадлана. Следуя к Волжской Булгарии, он пересек территорию огузов и имел возможность непосредственно ознакомиться с жизнью местного населения. Его сообщения представляют исключительную ценность для характеристики общественного устройства огузов. По свидетельству Ибн Фадлана, в огузском обществе уже существовало выраженное имущественное неравенство. Наряду с состоятельными владельцами значительных стад, насчитывавших тысячи овец и лошадей, существовали малоимущие слои населения, вынужденные просить пищу (Ковалевский, 1956, с. 101). В обществе также было распространено рабство. Согласно сведениям автора, заболевшему свободному человеку, имевшему рабов, оказывалась необходимая помощь, тогда как раб или бедняк мог быть оставлен без поддержки. Управление осуществлялось родовыми старейшинами, главным из которых являлся правитель, носивший титул «ябгу». Его заместитель именовался «кюзергин». Определенным влиянием обладал также военный предводитель, однако его власть не имела абсолютного характера. Существенную роль в принятии важных решений играли родовые старейшины и главы отдельных групп. При этом в общественной организации огузов продолжали сохраняться элементы родовой демократии. Важнейшие вопросы решались посредством общего совета, а принятые решения могли подвергаться обсуждению и оспариванию членами общины (Ковалевский, 1956, с. 159). Характерный для родового общества институт гостеприимства у огузов приобрел особое значение в связи с развитием контактов с купцами, прибывавшими из других стран. Яркие сведения об этих традициях содержатся в рассказах Ибн Фадлана (Ковалевский, 1956, с. 161).

Погребальный обряд огузов также подробно описан в письменных источниках. Умерших хоронили в крупных могилах вместе с принадлежавшим им имуществом. Среди предметов, сопровождавших погребение, Ибн Фадлан особо выделяет оружие и деревянные сосуды с напитками. Могильные сооружения перекрывались деревянными конструкциями, над которыми возводилось подобие жилища из глины, напоминавшее юрту или курган. На могилах устанавливались деревянные изображения лошадей, количество которых, согласно представлениям огузов, соответствовало числу врагов, побежденных умершим. Предполагалось, что эти животные будут сопровождать его в загробном мире. Вероятно, как и другие тюркские народы, огузы почитали Тенгри. В «Худуд ал-алем» содержатся сведения об их почитании различных предметов и особом статусе лекарей и шаманов (Ковалевский, 1956, с. 158).

Ибн Фадлан также отмечает наличие у огузов определенного интереса к исламу. По его свидетельству, они проявляли внимание к чтению Корана, задавали вопросы об Аллахе и в отдельных случаях обращались к единому Богу в соответствии со своими представлениями и традициями (Ковалевский, 1956, с. 212).

Интенсивные торговые контакты с кочевым и полукочевым населением имели важное значение не только для Хорезма, но и для огузов, занимавших стратегическое положение на периферии оседло-земледельческих районов. По мнению В. В. Бартольда, наиболее оживленная торговля осуществлялась в пограничных центрах Хорезма, среди которых письменные источники упоминают Гит (Пулжай) и Ургенч (Бартольд, 1965, с. 188). Кочевое население самостоятельно пригоняло стада в районы торговли, не ожидая прибытия хорезмийских купцов в степные районы [Бартольд, 1965а, с. 564]. Вместе с тем, как отмечал ал-Истахри, подобный торговый обмен был возможен преимущественно в периоды мирных отношений [Бартольд, 1965, с. 179-180].

Несмотря на развитые торговые контакты, отношения между огузами и Хорезмом не всегда носили мирный характер. Исторические сочинения X в. сообщают о периодических набегах огузов на земледельческие территории Хорезма. По сведениям ал-Бируни, угрозы со стороны степных племен вынуждали хорезмских правителей ежегодно направлять войска к северным границам государства для защиты его территорий (Материалы по истории туркмен..., 1938, с. 219). С.П.Толстов характеризовал войны с огузами как одно из постоянных явлений общественно-политической жизни Хорезма X в. (Толстов, 1948, с. 244).

К концу X в. политические противоречия между огузами и Хорезмом стали возникать все чаще. Огузские племена, контролировавшие значительную часть торговых направлений, ведущих к Поволжью, а также вступавшие в военно-политические союзы с русскими князьями, представляли серьезную угрозу для интересов Хорезма, традиционно связанного с Хазарией и заинтересованного в сохранении своих позиций в данном регионе.

С.П.Толстов отмечал, что продвижение Хорезма в направлении Поволжья происходило в условиях постоянной борьбы с северными соседями – тюркскими огузами, чьи территории располагались на пути хорезмских коммуникаций к Волге (Толстов, 1948, с. 246). К этому же кругу проблем относится свидетельство Гардизи о продолжительной борьбе Хорезмшаха Ала ад-Дина с гузами за город Саксин в низовьях Волги (Толстов, 1948, с. 275).

Однако в целом взаимоотношения огузов и Хорезма не сводились исключительно к военным конфликтам. Значительная часть контактов имела мирный характер. В.В.Бартольд указывал, что в документе 1156 г. Хорезмшах Атсыз напоминал Дуданбеку о неоднократно оказываемом гузам гостеприимстве в Хорезме. Вероятно, представители огузских племен прибывали в Хорезм на зимовку, как это происходило и в XI в. при Алтунташе (Бартольд, 1965, с. 246).

Анализ сообщений письменных источников позволяет достаточно четко реконструировать основные торговые пути, связывавшие Хорезм с Восточной Европой и Поволжьем, а также морские коммуникации, направленные к Нижней Волге. В средневековый период Устюрт пересекали два основных караванных направления. Первый маршрут начинался в Ургенче, проходил через Замджан, известный как «Ворота тюрок» (Баб ат-тюрк), и селение Хабаб. Далее дорога поднималась на плато Устюрт, предположительно по одному из наиболее удобных подъемов – Караумбетскому, затем направлялась к Эмбе и далее к Итилю (Волге). В районе Итиля (Волга) маршрут разделялся на два направления – к хазарам и к булгарам (Гулямов, 1957, с. 139; Материалы по истории туркмен..., 1938, с. 178).

Второй путь также начинался в Ургенче и направлялся на запад. Поднявшись на плато Устюрт через подъем Каскажол, дорога обходила сор Барсакелмес и продолжалась в направлении Мангистау. Отсюда дальнейшее сообщение осуществлялось морским путем через Каспийское море к Нижней Волге (Бартольд, 1965, с. 56).

Устюртский караванный маршрут, связывавший Хорезм с Поволжьем, известен благодаря подробному описанию путешествия Ибн Фадлана. В 922 г. караван, в составе которого находился Ибн Фадлан, проследовал из Ургенча через Устюрт к Эмбе, затем к реке Жайык (Урал), далее через район Самары к Волжской Булгарии.

Гардизи, описывая в XI в. путь из Хорезма через Устюрт к печенегам, сообщает о дороге, проходившей от горы Хорезм к территории печенегов, далее мимо озера Хорезма и через степные пространства (Бартольд, 1965, с. 45).

Судя по характеру описаний, караванные пути данного периода еще не имели развитой инфраструктуры в виде постоянной сети караван-сараев. Отсутствие подобных объектов в подробных записях Ибн Фадлана позволяет предположить, что они либо отсутствовали, либо не играли существенной роли на рассматриваемом участке маршрута.

Возрастание значения торгового направления, проходившего через Устюрт и Мангистау, к XII-XIII вв. подтверждается стремлением Хорезма установить контроль над территорией Мангистау. В.В.Бартольд отмечал, что в XII в. Хорезм являлся практически единственным государством, заинтересованным в установлении контроля над данным стратегически важным торговым направлением (Бартольд, 1965, с. 582-588).

Степные дороги Устюрта обеспечивались системой колодцев и, по мере развития торговых связей, пунктами обслуживания караванов. Огузы, основой хозяйства которых являлось кочевое скотоводство, были заинтересованы в поддержании торговых отношений с оседлыми районами, поставляя продукты животноводства в обмен на необходимые товары.

Таким образом, письменные источники, хотя и занимают в исследовании относительно второстепенное место по сравнению с археологическими материалами, имеют важное

значение для реконструкции историко-географической и социально-экономической ситуации раннего и развитого средневековья.

Заключение

Археологические исследования памятников Междуморья позволили получить значительный и разнообразный материал для характеристики поселений и других объектов, существовавших в X-XIII вв. Изучение раннесредневековых памятников, уточнение их хронологии и историческая интерпретация полученных материалов позволили выдвинуть предположение о существовании регулярного экономического обмена между земледельческо-ремесленными центрами Хорезма, кочевым населением степей и государственными образованиями Восточной Европы.

На основе комплекса средневековых письменных источников выделяются два основных направления торговых путей, исходивших из Хорезма: северо-западное направление и путь к побережью Каспийского моря. Значительная часть исследованных археологических памятников может быть связана с пунктами, обслуживавшими торговые операции на путях из Хорезма в Юго-Восточную Европу. Эти коммуникации сформировались в X в. и продолжали функционировать вплоть до XIII столетия.

В развитии городской культуры и урбанизационных процессов рассматриваемого периода участвовали как кочевые, так и оседло-земледельческие группы населения. Взаимодействие степи и города, скотоводов и земледельцев являлось важным фактором социально-экономического и культурного развития региона. В этническом отношении население степных и городских районов могло быть тесно взаимосвязано либо объединено в рамках крупных кочевых государственных образований раннего и развитого средневековья Великой степи.

Взаимодействие и взаимное обогащение оседлой и кочевой культур представляли собой одну из важнейших закономерностей исторического развития Центральной Азии. Именно в процессе подобного культурного и экономического синтеза формировались многие достижения цивилизаций народов Казахстана и Центральной Азии, а также складывались важные предпосылки этногенетических процессов последующих исторических эпох.

ЛИТЕРАТУРА

Абу Рейхан ал-Беруни. (1939). Извлечение из Китаб ал-асар ал Бакия ан ал-курун ал-хилия (Пер. С. Волина). В *Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ). Т. 1. VII–XV вв. Арабские и персидские источники* (под ред. С. П. Волина, А. А. Ромаскевича, А. Ю. Якубовского, с. 327–344). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР.

Ажигали С. Е. (2001). Очерк этнической истории аридной зоны Арало-Каспия. *История и культура Арало-Каспия*, (1), 7–33.

Ал-Асир. (1930). *Извлечения из рукописи А. Туманского* (с введением и указателем В. В. Бартольда). Ленинград.

Ал-Белазури. (1939). Извлечение из Китаб Футух ал-Булдан (Пер. С. Волина). В *Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ). Т. 1. VII–XV вв. Арабские и персидские источники* (под ред. С. П. Волина, А. А. Ромаскевича, А. Ю. Якубовского, с. 73–81). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР.

Ал-Макдиси. (1939). Извлечение из Ахсан Ат-такасим фи-марифат Ал-акалим (Пер. С. Волина). В *Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ). Т. 1. VII–XV вв. Арабские и персидские источники* (под ред. С. П. Волина, А. А. Ромаскевича, А. Ю. Якубовского, с. 183–218). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР.

Ал-Масуди. (1939). Извлечение из Китаб мурдж аз-Захаб (Пер. С. Волина). В *Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ). Т. 1. VII–XV вв. Арабские и*

персидские источники (под ред. С. П. Волина, А. А. Ромаскевича, А. Ю. Якубовского, с. 160–169). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР.

Ал-Якуби. (1939). Извлечение из Китаб ал-Булдан (Пер. С. Волина). В *Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ). Т. 1. VII–XV вв. Арабские и персидские источники* (под ред. С. П. Волина, А. А. Ромаскевича, А. Ю. Якубовского, с. 147–152). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР.

Байпаков К. М. (2005). *Древние города Казахстана*. Алматы.

Байпаков К. М. (2013). *Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга II. Урбанизация Казахстана в IX - начале XIII в.* Алматы.

Байпаков К. М., Воякин Д. А., & Умарходжиев А. А. (2010). Исследования городища Дженд. *Известия НАН РК. Серия общественных наук*, (1), 3–14.

Бартольд В. В. (1897). Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893-1894 гг. *Записки Академии наук по Историко-филологическому отделению*, 1(4), 1–151.

Бартольд В. В. (1965a). К истории орошения Туркестана. В *Сочинения* (Т. 3, с. 97–233). Москва: Наука.

Бартольд В. В. (1965b). Мангышлак. В *Сочинения* (Т. 3, с. 480–496). Москва: Наука.

Бартольд В. В. (1965c). Очерк истории туркменского народа. В *Сочинения* (Т. 2, Ч. 1, с. 547–623). Москва: Наука.

Гафуров Б. Г. (1972). *Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история*. Москва: Наука.

Гулямов Я. Г. (1957). *История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней*. Ташкент: Изд-во АН УзССР.

Ерзакович Л. Б., & Ходжаев М. (1989). К вопросу о торговых связях Отрара в эпоху средневековья. В *Взаимодействие кочевых и оседлых культур на Великом Шелковом пути* (с. 145–151). Алматы.

Зуев Ю. А. (2002). *Ранние тюрки: Очерки истории и идеологии*. Алматы: Дайк-Пресс.

Ибн Русте. (1939). Извлечение из Китаб ал-алак ан-нафиса (Пер. С. Волина). В *Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ). Т. 1. VII–XV вв. Арабские и персидские источники* (под ред. С. П. Волина, А. А. Ромаскевича, А. Ю. Якубовского, с. 154–160). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР.

Ибн-Хаукал. (1939). Извлечение из Китаб ал-масалик ва-л-мамалик (Пер. С. Волина). В *Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ). Т. 1. VII–XV вв. Арабские и персидские источники* (под ред. С. П. Волина, А. А. Ромаскевича, А. Ю. Якубовского, с. 192–218). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР.

Калменов М. Д. (2023). *Средневековые памятники Устюрта и Мангистау на караванных путях (X-XIV вв.)* (Материалы и исследования по археологии Казахстана, Т. XVI). Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана.

Ковалевский А. П. (1956). *Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Статьи, переводы, комментарии*. Харьков: Изд-во Харьковского гос. университета.

Коковцов П. К. (1932). *Еврейско-хазарская переписка в X в.* Ленинград: Изд-во АН СССР.

Мандельштам А. М. (1971). К данным аль-Бируни о Закаспии. *Страны и народы Востока*, (10), 127–141.

Плетнева С. А. (1976). *Хазары*. Москва: Наука.

Савельева Т. В. (1989). Международные культурные и торговые связи городов Южного Казахстана в XII-XV вв. В *Взаимодействие кочевых и оседлых культур на Великом Шелковом пути* (с. 182–188). Алматы.

Струве В. В. (ред.). (1938). *Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. 1. VII–XV вв. Арабские и персидские источники* (Труды Института востоковедения АН СССР). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР.

Толстов С. П. (1938). Основные вопросы древней истории Средней Азии. *Вестник древней истории*, (1), 176–203.

Толстов С. П. (1947). Города гузов. *Советская этнография*, (3), 55–102.

Толстов С. П. (1948). *По следам древнехорезмийской цивилизации*. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР.

Ходжаев М. (1994). Гончарные изделия импортного происхождения из Отрара. *Известия НАН РК. Серия общественных наук*, (5), 45–52.

Худуд-ал-алем. (1939). Извлечение из Худуд-ал-алем (Пер. А. А. Ромаскевича). В *Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ). Т. 1. VII–XV вв. Арабские и персидские источники* (под ред. С. П. Волина, А. А. Ромаскевича, А. Ю. Якубовского, с. 219–244). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР.

Якут. (1939). Извлечение из Китаб муджам ал-Булдан (Пер. С. Богдановой-Березовской). В *Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ). Т. 1. VII–XV вв. Арабские и персидские источники* (под ред. С. П. Волина, А. А. Ромаскевича, А. Ю. Якубовского, с. 407–442). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР.

Minorsky V. (1937). *Hudud al-Alam: "The regions of the world", A Persian geography 372 A.H. – 982 A.D.* London: Luzac & Co.

REFERENCES

Abu Rejhan al-Beruni. (1939). Izvlechenie iz Kitab al-asar al Bakiya an al-kurun al- hiliya [Extracts from Kitab al-Athar al-Baqiya 'an al-Qurun al-Khaliya] (S. Volin, Trans.). In S. P. Volin, A. A. Romaskevich, & A. Yu. Yakubovsky (Eds.), *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii (MITT). Vol. 1. VII–XV vv. Arabskie i persidskie istochniki* [Materials on the History of Turkmen and Turkmenia. Vol. 1. 7th–15th centuries. Arabic and Persian sources] (pp. 327–344). Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. (In Russian).

Al-Asir. (1930). *Izvlecheniya iz rukopisi A. Tumanskogo* [Extracts from the Manuscript of A. Tumansky] (With introduction and index by V. V. Bartold). Leningrad. (In Russian).

Al-Belazuri. (1939). Izvlechenie iz Kitab Futuh al-Buldan [Extracts from Kitab Futuh al-Buldan] (S. Volin, Trans.). In S. P. Volin, A. A. Romaskevich, & A. Yu. Yakubovsky (Eds.), *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii (MITT). Vol. 1. VII–XV vv. Arabskie i persidskie istochniki* [Materials on the History of Turkmen and Turkmenia. Vol. 1. 7th–15th centuries. Arabic and Persian sources] (pp. 73–81). Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. (In Russian).

Al-Makdisi. (1939). Izvlechenie iz Ahsan At-takasim fi-marifat Al-akalim [Extracts from Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim] (S. Volin, Trans.). In S. P. Volin, A. A. Romaskevich, & A. Yu. Yakubovsky (Eds.), *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii (MITT). Vol. 1. VII–XV vv. Arabskie i persidskie istochniki* [Materials on the History of Turkmen and Turkmenia. Vol. 1. 7th–15th centuries. Arabic and Persian sources] (pp. 183–218). Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. (In Russian).

Al-Masudi. (1939). Izvlechenie iz Kitab murdzh az-Zahab [Extracts from Kitab Muruj al-Dhahab] (S. Volin, Trans.). In S. P. Volin, A. A. Romaskevich, & A. Yu. Yakubovsky (Eds.), *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii (MITT). Vol. 1. VII–XV vv. Arabskie i persidskie istochniki* [Materials on the History of Turkmen and Turkmenia. Vol. 1. 7th–15th centuries. Arabic and Persian sources] (pp. 160–169). Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. (In Russian).

Al-Yakubi. (1939). Izvlechenie iz Kitab al-Buldan [Extracts from Kitab al-Buldan] (S. Volin, Trans.). In S. P. Volin, A. A. Romaskevich, & A. Yu. Yakubovsky (Eds.), *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii (MITT). Vol. 1. VII–XV vv. Arabskie i persidskie istochniki* [Materials on the History of Turkmen and Turkmenia. Vol. 1. 7th–15th centuries. Arabic and Persian sources] (pp. 147–152). Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. (In Russian).

Azhigali S. E. (2001). Ocherk etnicheskoj istorii aridnoj zony Aralo–Kaspiya [Essay on the Ethnic History of the Arid Zone of the Aral-Caspian Region]. *Istoriya i kul'tura Aralo-Kaspiya* [History and Culture of the Aral-Caspian Region], (1), 7–33. (In Russian).

Bajpakov K. M. (2005). *Drevnie goroda Kazahstana* [Ancient Cities of Kazakhstan]. Almaty. (In Russian).

Bajpakov K. M. (2013). *Drevnyaya i srednevekovaya urbanizaciya Kazahstana (po materialam issledovanij Yuzhno-Kazahstanskoj kompleksnoj arheologicheskoj ekspedicii). Kniga II. Urbanizaciya Kazahstana v IX - nachale XIII v.* [Ancient and Medieval Urbanization of Kazakhstan (Based on the Materials of the South Kazakhstan Archaeological Expedition). Book II. Urbanization of Kazakhstan in the 9th – Early 13th Centuries]. Almaty. (In Russian).

Bajpakov K. M., Voyakin D. A., & Umarhodzhiev A. A. (2010). Issledovaniya gorodishcha Dzhend [Studies of the Jend Settlement]. *Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk* [News of the NAS RK. Social Sciences Series], (1), 3–14. (In Russian).

Bartol'd V. V. (1897). Otchet o poezdke v Srednyuyu Aziyu s nauchnoj cel'yu. 1893-1894 gg. [Report on a Trip to Central Asia for Scientific Purposes. 1893-1894]. *Zapiski Akademii nauk po Istoriko-filologicheskomu otdeleniyu* [Memoirs of the Academy of Sciences in the Historical-Philological Department], 1(4), 1–151. (In Russian).

Bartol'd V. V. (1965a). K istorii orosheniya Turkestana [On the History of Irrigation of Turkestan]. In *Sochineniya* [Collected Works] (Vol. 3, pp. 97–233). Moscow: Nauka. (In Russian).

Bartol'd V. V. (1965b). Mangyshlak. In *Sochineniya* [Collected Works] (Vol. 3, pp. 480–496). Moscow: Nauka. (In Russian).

Bartol'd V. V. (1965c). Ocherk istorii turkmenskogo naroda [An Outline History of the Turkmen People]. In *Sochineniya* [Collected Works] (Vol. 2, Part 1, pp. 547–623). Moscow: Nauka. (In Russian).

Erzakovich L. B., & Hodzhaev M. (1989). K voprosu o torgovyh svyazyah Otrara v epohu srednevekov'ya [On the Issue of Trade Relations of Otrar in the Middle Ages]. In *Vzaimodejstvie kochevyh i osedlyh kul'tur na Velikom Shelkovom puti* [Interaction of Nomadic and Settled Cultures on the Great Silk Road] (pp. 145–151). Almaty. (In Russian).

Gafurov B. G. (1972). *Tadzhiki. Drevnejshaya, drevnyaya i srednevekovaya istoriya* [The Tajiks. Ancient, Ancient and Medieval History]. Moscow: Nauka. (In Russian).

Gulyamov Ya. G. (1957). *Istoriya orosheniya Horezma s drevnejshih vremen do nashih dnej* [History of Khwarezm Irrigation from Ancient Times to the Present Day]. Tashkent: Publishing House of the UzSSR Academy of Sciences. (In Russian).

Hodzhaev M. (1994). Goncharnye izdeliya importnogo proiskhozhdeniya iz Otrara [Imported Pottery from Otrar]. *Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk* [News of the NAS RK. Social Sciences Series], (5), 45–52. (In Russian).

Hudud-al-alem. (1939). Izvlechenie iz Hudud-al-alem [Extracts from Hudud al-'Alam] (A. A. Romaskevich, Trans.). In S. P. Volin, A. A. Romaskevich, & A. Yu. Yakubovsky (Eds.), *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii (MITT). Vol. 1. VII–XV vv. Arabskie i persidskie istochniki* [Materials on the History of Turkmen and Turkmenia. Vol. 1. 7th–15th centuries. Arabic and Persian sources] (pp. 219–244). Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. (In Russian).

Ibn Ruste. (1939). Izvlechenie iz Kitab al-alak an-nafisa [Extracts from Kitab al-A'laq al-Nafisa] (S. Volin, Trans.). In S. P. Volin, A. A. Romaskevich, & A. Yu. Yakubovsky (Eds.), *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii (MITT). Vol. 1. VII–XV vv. Arabskie i persidskie istochniki* [Materials on the History of Turkmen and Turkmenia. Vol. 1. 7th–15th centuries. Arabic and Persian sources] (pp. 154–160). Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. (In Russian).

Ibn-Haukal. (1939). Izvlechenie iz Kitab al-masalik va-l-mamalik [Extracts from Kitab al-Masalik wa-l-Mamalik] (S. Volin, Trans.). In S. P. Volin, A. A. Romaskevich, & A. Yu. Yakubovsky (Eds.), *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii (MITT). Vol. 1. VII–XV vv. Arabskie i persidskie istochniki* [Materials on the History of Turkmen and Turkmenia. Vol. 1. 7th–15th

centuries. Arabic and Persian sources] (pp. 192–218). Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. (In Russian).

Kalmenov M. D. (2023). *Srednevekovye pamyatniki Ustyurta i Mangistau na karavannyh putyah (X-XIV vv.)* [Medieval Monuments of Ustyurt and Mangistau on Caravan Routes (10th-14th Centuries)] (Materials and Research on the Archaeology of Kazakhstan, Vol. XVI). Almaty: Margulan Institute of Archaeology. (In Russian).

Kokovcov P. K. (1932). *Evrejsko-hazarskaya perepiska v X v.* [Hebrew-Khazar Correspondence in the 10th Century]. Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. (In Russian).

Kovalevskij A. P. (1956). *Kniga Ahmeda Ibn Fadlana o ego puteshestvii na Volgu v 921–922 gg. Stat'i, perevody, kommentarii* [The Book of Ahmed Ibn Fadlan about His Journey to the Volga in 921–922. Articles, Translations, Commentary]. Kharkiv: Kharkiv State University Publishing House. (In Russian).

Mandel'shtam A. M. (1971). K dannym al'-Biruni o Zakaspii [On al-Biruni's Data on Transcaspia]. *Strany i narody Vostoka* [Countries and Peoples of the East], (10), 127–141. (In Russian).

Minorsky V. (1937). *Hudud al-Alam: "The regions of the world", A Persian geography 372 A.H. – 982 A.D.* London: Luzac & Co.

Pletneva S. A. (1976). *Hazary* [Khazars]. Moscow: Nauka. (In Russian).

Savel'eva T. V. (1989). Mezhdunarodnye kul'turnye i torgovye svyazi gorodov Yuzhnogo Kazahstana v XII-XV vv. [International Cultural and Trade Relations of Cities of South Kazakhstan in the 12th-15th Centuries]. In *Vzaimodejstvie kochevyh i osedlyh kul'tur na Velikom Shelkovom puti* [Interaction of Nomadic and Settled Cultures on the Great Silk Road] (pp. 182–188). Almaty. (In Russian).

Struve V. V. (Ed.). (1938). *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. Vol. 1. VII–XV vv. Arabskie i persidskie istochniki* [Materials on the History of Turkmen and Turkmenia. Vol. 1. 7th–15th centuries. Arabic and Persian sources] (Proceedings of the Institute of Oriental Studies of the USSR Academy of Sciences). Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. (In Russian).

Tolstov S. P. (1938). Osnovnye voprosy drevnej istorii Srednej Azii [Main Issues of Ancient History of Central Asia]. *Vestnik drevnej istorii* [Journal of Ancient History], (1), 176–203. (In Russian).

Tolstov S. P. (1947). Goroda guzov [Cities of the Ghuzz]. *Sovetskaya etnografiya* [Soviet Ethnography], (3), 55–102. (In Russian).

Tolstov S. P. (1948). *Po sledam drevnekhorezmijskoj civilizacii* [In the Footsteps of Ancient Khwarazmian Civilization]. Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. (In Russian).

Yakut. (1939). Izvlechenie iz Kitab mudzham al-Buldan [Extracts from Mu'jam al-Buldan] (S. Bogdanova-Berezovskaya, Trans.). In S. P. Volin, A. A. Romaskevich, & A. Yu. Yakubovsky (Eds.), *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii (MITT). Vol. 1. VII–XV vv. Arabskie i persidskie istochniki* [Materials on the History of Turkmen and Turkmenia. Vol. 1. 7th–15th centuries. Arabic and Persian sources] (pp. 407–442). Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. (In Russian).

Zuev Yu. A. (2002). *Rannie tyurki: Ocherki istorii i ideologii* [Early Turks: Essays on History and Ideology]. Almaty: Daik-Press. (In Russian).

Авторлар туралы мәліметтер:

Қалменов Мұрат Дабылұлы - PhD, қауымдастырылған профессор, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтау қаласы, kalmenoff@mail.ru

Бижанова Әлия Ермекқызы - тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтау қаласы, aaliyka@mail.ru

Сведения об авторах:

Калменов Мурат Дабылович - PhD, ассоциированный профессор, Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, Республика Казахстан, г. Актау, kalmenoff@mail.ru

Бижанова Алия Ермековна - кандидат исторических наук**,** ассоциированный **профессор,** Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, Республика Казахстан, г. Актау, aaliyka@mail.ru

Information about the Authors:

Murat Dabylovich Kalmenov - PhD, Associate Professor, Sh. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Republic of Kazakhstan, kalmenoff@mail.ru

Aliya Yermekovna Bizhanova - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Sh. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Republic of Kazakhstan, aaliyka@mail.ru

УДК 902; ГРНТИ 03.41.91

Ж.А. Приниязов [1✉]

[1✉]*Младший научный сотрудник. Институт антропологии Академии наук Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан*

e-mail: jetkerpriniyazov@gmail.com

АНАЛИЗ ЦВЕТОВЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ CIELAB КРАСНОАНГОБИРОВАННОЙ КЕРАМИКИ ДРЕВНЕГО КОКАНДА

Аннотация. Проведён анализ цветовых показателей CIELAB 133 образцов красноангобированной керамики I–VI вв. н.э., обнаруженной на археологическом памятнике Тепакурган, расположенном в центральной части города Коканда Ферганской области Республики Узбекистан. Измерения цвета выполнялись с использованием портативного колориметра Linshang LS171 (апертура – 8 мм, геометрия измерения – D/8°) в условиях естественного освещения. Каждый образец измерялся в трёх точках сохранившейся ангобированной поверхности, а для анализа использовались усреднённые значения L*, a* и b*. На основании стратиграфических наблюдений керамический материал был разделён на пять хронологических периодов. Полученные результаты показали сохранение традиции нанесения красного ангоба на протяжении всех рассматриваемых периодов, однако выявлены периодические изменения интенсивности окраски и уровня светлоты поверхности. Наиболее высокие значения параметра a* зафиксированы во втором периоде (II – начало III в. н.э.), что свидетельствует о максимальной насыщенности красного ангоба. Данное явление может быть связано с совершенствованием технологий обжига в кушанскую эпоху. Колебания цветовых показателей в последующие периоды, вероятно, обусловлены изменениями источников сырья или условий обжига. Исследование демонстрирует эффективность колориметрии CIELAB как метода количественной оценки цветовых характеристик и выявления их хронологической динамики археологической керамики Центральной Азии.

Ключевые слова: CIELAB, красный ангоб, керамика, колориметрия, Тепакурган, I–VI вв. н.э., Ферганская долина, кушанская эпоха.

ЕЖЕЛГІ ҚОҚАННЫҢ ҚЫЗЫЛ АНГОБТЫ КЕРАМИКАСЫНЫҢ CIELAB ТҮСТІК КӨРСЕТКІШТЕРІН ТАЛДАУ

Аңдатпа. Өзбекстан Республикасы Ферғана облысының Қоқан қаласының орталық бөлігінде орналасқан Тепақорған археологиялық ескерткішінен табылған б.з. I–VI ғасырларына жататын қызыл ангобты керамиканың 133 үлгісінің CIELAB түстік көрсеткіштеріне талдау жүргізілді. Түс өлшемдері табиғи жарық жағдайында Linshang LS171 портативті колориметрі (апертурасы – 8 мм, өлшеу геометриясы – D/8°) арқылы жүргізілді. Әр үлгінің сақталған ангобталған бетінің үш нүктесінде өлшеу жасалып, талдау үшін L*, a* және b* көрсеткіштерінің орташа мәндері пайдаланылды. Стратиграфиялық бақылаулар негізінде керамикалық материал бес хронологиялық кезеңге бөлінді. Алынған нәтижелер қарастырылып отырған барлық кезеңдерде қызыл ангоб жағу дәстүрінің сақталғанын көрсетті, алайда бояу қарқындылығы мен беттің ашықтық деңгейінде кезеңдік өзгерістер анықталды. a* параметрінің ең жоғары мәндері екінші кезеңде (б.з. II – III ғасырдың басы) тіркелді, бұл қызыл ангобтың ең жоғары қанықтылығын көрсетеді. Бұл құбылыс кушан дәуіріндегі күйдіру технологияларының жетілдірілуімен байланысты болуы мүмкін. Кейінгі кезеңдердегі түстік көрсеткіштердің ауытқулары шикізат көздерінің немесе күйдіру жағдайларының өзгеруімен байланысты болуы ықтимал. Зерттеу CIELAB колориметриясының түс сипаттамаларын сандық бағалау және Орталық Азия археологиялық

керамикасының олардың хронологиялық динамикасын анықтау әдісі ретіндегі тиімділігін көрсетеді.

Кілт сөздер: CIELAB, қызыл ангоб, керамика, колориметрия, Тепақорған, б.з. I–VI ғасырлары, Ферғана аңғары, кушан дәуірі.

ANALYSIS OF CIELAB COLOR PARAMETERS OF RED-SLIPPED CERAMICS FROM ANCIENT KOKAND

Abstract. An analysis of the CIELAB color parameters of 133 samples of red-slipped ceramics dating to the 1st–6th centuries CE and discovered at the Tepaqo‘rg‘on archaeological site, located in the central part of Kokand, Fergana Region, Republic of Uzbekistan, was conducted.

Color measurements were performed under natural lighting conditions using a Linshang LS171 portable colorimeter (8 mm aperture, D/8° measurement geometry). Each sample was measured at three points on the preserved slipped surface, and the mean values of L*, a*, and b* were used for the analysis. Based on stratigraphic observations, the ceramic material was divided into five chronological periods. The results demonstrated the persistence of the tradition of applying red slip throughout all the periods under consideration; however, periodic changes in color intensity and surface lightness were identified. The highest a* values were recorded in the second period (2nd–early 3rd centuries CE), indicating the highest saturation of the red slip. This phenomenon may be associated with improvements in firing technologies during the Kushan period. Fluctuations in color parameters during the subsequent periods were probably related to changes in raw material sources or firing conditions. The study demonstrates the effectiveness of CIELAB colorimetry as a method for quantitatively assessing color characteristics and identifying their chronological dynamics in archaeological ceramics from Central Asia.

Keywords: CIELAB, red slip, ceramics, colorimetry, Tepaqo‘rg‘on, 1st–6th centuries CE, Fergana Valley, Kushan period.

Введение

В археологических исследованиях цвет являясь одним из аналитических признаков керамических сосудов, служит важным источником информации при их классификации, а также при определении технологии обжига и состава исходного сырья.

Цвет рассматривается как показатель, отражающий изменения температуры и атмосферы обжига керамики, поэтому он широко используется при реконструкции древних производственных технологий (Choi et al., 2025).

В XX веке одной из наиболее широко применявшихся систем описания цвета в археологических исследованиях являлась система Манселла. Данная система позволяет характеризовать цвета на основе таких параметров, как светлота (value), цветовой тон (hue) и насыщенность (chroma) (Munsell, 1915). На протяжении длительного времени система Манселла оставалась общепринятой в археологических исследованиях широко применяясь в описании и стандартизации цветов (Shepard, 1956). Однако последующие исследования показали, что цветовые описания, основанные на системе Манселла, носят субъективный характер, а их воспроизводимость не всегда является одинаковой. Отмечается, что возможности использования данных системы Манселла в количественных исследованиях ограничены, поскольку визуальная фиксация цвета может варьировать в зависимости от физиологических особенностей наблюдателей и воздействия факторов внешней среды (Bratitsi et al., 2018; Ruck, Brown, 2015; Orton, Hughes, 2013).

С развитием инструментальных методов регистрации цвета они стали применяться и при исследовании керамических сосудов. Одной из таких систем является система измерения цвета, разработанная Международной комиссией по освещению (Commission Internationale de l’Éclairage, CIE), основанной в 1931 году и базирующейся на принципах чувствительности человеческого глаза к свету различных длин волн. Первоначально данная система использовалась преимущественно в лабораторных условиях с применением

спектрометров, однако в дальнейшем создание компактных портативных колориметров позволило использовать её и в полевых исследованиях (Orton, Hughes, 2013). В отличие от системы Манселла, система CIELAB позволяет описывать цвет независимо от различий в восприятии между наблюдателями, а также одним и тем же наблюдателем в разное время, обеспечивая стабильную и воспроизводимую регистрацию цветовых показателей (McGrath et al., 2017).

CIELAB (CIE Lab) представляет собой трёхмерную систему измерения цвета, в которой цвет выражается через координаты L (светлота), a* (красно-зелёная ось) и b* (жёлто-синяя ось). В археологических исследованиях данные CIELAB получают непосредственно с помощью колориметра или на основе цифровых фотографий и используют для анализа цветовых характеристик керамических сосудов.

В последние годы система CIELAB широко применяется в археологических исследованиях в качестве инструмента количественной оценки цветовых показателей. Данная система использовалась для выделения технологических групп керамики и определения особенностей её производства на памятнике Адулис в Эритрее (Gebremariam et al., 2022), для сравнения цветовых характеристик красноангобированной керамики западной части Северной Америки (McGrath et al., 2017), а также для классификации керамических изделий из храма Пхра Махатхат Ворамахавихан в Таиланде (Sirisathitkul et al., 2025). Кроме того, данные CIELAB применялись при изучении цветовых комплексов расписной керамики неолитического поселения Галабник в Болгарии (Dzhanfezova et al., 2025), при характеристике палеолитических красителей из пещеры Парпальо в Испании (García et al., 2016) и при реконструкции исторической цветовой гаммы памятника Вэнь Юань Гэ в Пекине (Shao et al., 2024). Эти исследования демонстрируют возможности системы CIELAB по стандартизированному и количественному описанию цветовых характеристик.

Кроме того, в последние годы колориметрия CIELAB применяется в качестве дополнительного аналитического инструмента при исследовании керамических кирпичей историко-архитектурных памятников Центральной Азии, позволяя характеризовать цветовые особенности материалов (Jumaniyazov et al., 2025).

Однако в археологических исследованиях Центральной Азии, в частности при изучении красноангобированной керамики, периодический анализ на основе показателей CIELAB до настоящего времени остаётся недостаточно разработанным. Настоящее исследование направлено на определение показателей CIELAB 133 образцов красноангобированной керамики I–VI вв. н.э. из памятника Тепакурган и оценку их изменений в различные хронологические периоды.

Археологические исследования и характеристика памятника. Изученные в рамках настоящего исследования образцы красноангобированной керамики памятника Тепакурган относятся к I–VI вв. н. э. Памятник расположен на левом берегу Кокандсая в центральной части города Коканда Ферганской области Узбекистана.

В результате развития орошаемого земледелия в конце II – I вв. до н.э. на левом берегу Кокандсая сформировалось урбанизированное поселение Тепакурган. К концу I в. до н.э. территория этого поселения Тепакурган значительно расширилась, создав основу для формирования города Коканда (Anarbayev 2023).

В конце IV в. н.э. в Ферганской долине произошли сильные землетрясения. Эти природные катастрофы привели к ослаблению городской жизни в регионе в первой половине V в. н.э. Кроме того, вследствие значительного разветвления русла реки Сох возникли трудности с водоснабжением отдельных территорий, что оказало негативное влияние на процессы градостроительного развития.

Тем не менее, культурные слои памятника Тепакурган свидетельствуют о его непрерывном функционировании с I в. до н.э. до VII в. н.э (Анарбаев и др., 2014). Памятник использовался в качестве кладбища вплоть до 1960-х гг. XX в., а в 1960–1970-х гг. был частично повреждён в результате строительства дорог и многоэтажных жилых зданий. Первые масштабные археологические раскопки на Тепакургане были проведены в 2008–

2012 гг. под руководством начальника Кокандской археологической экспедиции Института археологии Академии наук Республики Узбекистан А. Анарбаева. Данные археологические исследования были направлены на определение возраста города Коканда и изучение начальных этапов его развития (Анарбаев и др., 2014).

В результате раскопок, проведённых на сохранившихся участках арка и шахристана, были уточнены этапы формирования и развития города. В ходе исследований выделено шесть строительных периодов, характеризующихся пятью керамическими комплексами. Данные комплексы охватывают период с I в. до н.э. до времени арабского завоевания (Анарбаев, 2017).

Археологические находки, выявленные в культурных слоях Тепакургана в ходе раскопок 2008–2012 гг., позволили не только определить роль памятника как центра градостроительства и ремесленного производства, но и предоставили новые научные данные по вопросам местного производства, технологического развития и культурных связей. Исследования в последующих лет, позволили на основе методов археосейсмологии уточнить влияние исторических землетрясений на процессы градостроительного развития в Кокандском оазисе (Корженков и др., 2023).

В настоящем исследовании анализируются показатели CIELAB красноангобированной керамики, выявленной в 2011 году шурфе 1 раскопа 3, расположенного в западной части памятника Тепакурган. Глубина данного шурфа составила 9 м, при этом в его пределах было выделено 57 микрослоёв. На основании стратиграфических наблюдений эти слои были разделены на пять основных хронологических периодов (Анарбаев и др., 2014).

Методика исследования

В качестве материала исследования были отобраны фрагменты красноангобированной керамики, извлечённые из шурфа 1 раскопа 3 упомянутого выше памятника Тепакурган. Среди образцов представлены как археологически целые сосуды, так и фрагменты керамических сосудов различного размера. Материалы хранятся в фондах Кокандского государственного музея-заповедника, где и было проведено настоящее исследование.

В процессе анализа изучался исключительно красный ангоб на внешней поверхности сосудов. Внутренняя поверхность сосудов в измерения не включалась, поскольку степень её сохранности не является одинаковой.

В рамках исследования было проанализировано 133 образца красноангобированной керамики (Таблица 1).

№	ID	Layer	L*	a*	b*	Цвет
1	TK11-3-S1-L44-001	44	60.19	23.28	16.57	
2	TK11-3-S1-L44-002	44	57.74	17.95	17.94	
3	TK11-3-S1-L44-003	44	58.51	20.08	17.44	
4	TK11-3-S1-L44-004	44	63.78	17.26	8.14	
5	TK11-3-S1-L49-005	49	62.58	29.45	24.45	
6	TK11-3-S1-L49-006	49	61.22	23.69	20.12	
7	TK11-3-S1-L49-007	49	69.05	13.99	18.03	
8	TK11-3-S1-L42-008	42	60.21	20.68	25.84	
9	TK11-3-S1-L48-009	48	63.02	18.79	26.74	
10	TK11-3-S1-L48-010	48	59.34	23.41	27.21	
11	TK11-3-S1-L48-011	48	55.73	16.33	24.41	
12	TK11-3-S1-L42-012	42	58.33	17.37	27.47	
13	TK11-3-S1-L42-013	42	59.00	17.55	23.87	
14	TK11-3-S1-L48-014	48	59.51	20.41	27.82	
15	TK11-3-S1-L48-015	48	57.35	19.97	27.08	
16	TK11-3-S1-L48-016	48	48.94	25.72	23.43	
17	TK11-3-S1-L45-017	45	59.72	20.52	24.74	
18	TK11-3-S1-L48-018	48	56.41	21.77	24.35	
19	TK11-3-S1-L48-019	48	55.70	20.40	24.62	
20	TK11-3-S1-L48-020	48	56.01	19.54	23.23	
21	TK11-3-S1-L42-021	42	54.40	21.89	19.99	
22	TK11-3-S1-L42-022	42	56.86	23.76	24.79	
23	TK11-3-S1-L42-023	42	56.49	23.43	22.79	
24	TK11-3-S1-L42-024	42	56.03	18.85	23.71	
25	TK11-3-S1-L41-025	41	58.51	20.08	17.44	
26	TK11-3-S1-L41-026	41	55.35	28.09	16.93	
27	TK11-3-S1-L41-027	41	52.84	22.92	14.88	
28	TK11-3-S1-L41-028	41	47.97	18.28	11.99	
29	TK11-3-S1-L41-029	41	61.80	22.90	19.93	
30	TK11-3-S1-L41-030	41	63.71	23.32	20.22	
31	TK11-3-S1-L41-031	41	60.64	26.27	17.51	
32	TK11-3-S1-L41-032	41	60.34	25.24	18.25	
33	TK11-3-S1-L41-033	41	61.45	19.91	16.20	
34	TK11-3-S1-L41-034	41	61.43	16.26	10.30	
35	TK11-3-S1-L41-035	41	65.00	21.70	14.25	
36	TK11-3-S1-L41-036	41	62.48	20.53	17.28	
37	TK11-3-S1-L41-037	41	55.27	19.69	11.93	
38	TK11-3-S1-L41-038	41	62.61	28.80	21.18	
39	TK11-3-S1-L41-039	41	54.60	20.85	14.66	
40	TK11-3-S1-L41-040	41	63.93	18.23	22.62	
41	TK11-3-S1-L41-041	41	57.58	24.56	17.12	
42	TK11-3-S1-L41-042	41	56.72	13.64	14.61	
43	TK11-3-S1-L41-043	41	57.39	23.71	13.86	
44	TK11-3-S1-L41-044	41	61.52	22.84	20.47	
45	TK11-3-S1-L41-045	41	62.49	20.10	13.85	
46	TK11-3-S1-L41-046	41	54.88	13.63	3.66	
47	TK11-3-S1-L41-047	41	58.37	21.52	14.74	
48	TK11-3-S1-L41-048	41	54.17	23.92	13.38	
49	TK11-3-S1-L41-049	41	62.11	22.87	15.89	
50	TK11-3-S1-L41-050	41	56.39	24.73	15.33	
51	TK11-3-S1-L41-051	41	66.01	21.31	7.89	
52	TK11-3-S1-L41-052	41	54.96	23.71	13.19	
53	TK11-3-S1-L41-053	41	52.71	24.32	18.93	
54	TK11-3-S1-L41-054	41	58.19	26.43.	15.19	
55	TK11-3-S1-L41-055	41	48.13	18.99	19.21	
56	TK11-3-S1-L41-056	41	62.32	23.07	30.93	
57	TK11-3-S1-L41-057	41	48.79	19.45	20.21	
58	TK11-3-S1-L40-058	40	55.78	19.31	22.22	
59	TK11-3-S1-L41-059	41	57.36	20.55	22.14	
60	TK11-3-S1-L40-060	40	53.40	19.30	19.71	
61	TK11-3-S1-L42-061	42	56.79	22.92	23.33	
62	TK11-3-S1-L41-062	41	57.57	19.84	25.45	
63	TK11-3-S1-L18-063	18	64.56	16.17	13.68	
64	TK11-3-S1-L18-064	18	70.24	15.36	16.90	
66	TK11-3-S1-L18-066	18	62.43	12.05	8.25	
67	TK11-3-S1-L18-067	18	69.97	13.05	17.05	
68	TK11-3-S1-L18-068	18	66.15	22.81	23.46	
69	TK11-3-S1-L18-069	18	66.42	22.93	22.03	
70	TK11-3-S1-L18-070	18	71.08	21.32	22.75	
71	TK11-3-S1-L18-071	18	73.46	18.02	22.24	
72	TK11-3-S1-L18-072	18	62.05	18.13	18.03	
73	TK11-3-S1-L18-073	18	64.37	21.72	16.66	
74	TK11-3-S1-L16-074	16	59.72	19.33	17.97	
75	TK11-3-S1-L16-075	16	74.88	19.01	20.47	
77	TK11-3-S1-L16-077	16	69.91	23.13	16.19	
78	TK11-3-S1-L17-078	17	56.49	7.38	13.97	
79	TK11-3-S1-L19-079	19	50.17	21.81	20.31	
80	TK11-3-S1-L19-080	19	48.46	10.99	14.03	
81	TK11-3-S1-L19-081	19	39.41	18.64	16.67	
83	TK11-3-S1-L19-083	19	44.15	12.91	12.76	
85	TK11-3-S1-L19-085	19	55.66	6.24	12.67	
86	TK11-3-S1-L19-086	19	57.46	15.47	12.81	
87	TK11-3-S1-L19-087	19	50.87	26.37	23.20	
88	TK11-3-S1-L19-088	19	52.07	24.80	23.54	
89	TK11-3-S1-L19-089	19	42.10	18.13	15.83	
90	TK11-3-S1-L13-090	13	67.41	18.03	14.62	
91	TK11-3-S1-L13-091	13	68.42	12.51	9.07	
92	TK11-3-S1-L13-092	13	74.41	18.68	19.15	
93	TK11-3-S1-L13-093	13	73.33	19.40	20.69	
94	TK11-3-S1-L13-094	13	69.43	23.38	21.91	
95	TK11-3-S1-L13-095	13	70.98	21.82	21.68	
96	TK11-3-S1-L13-096	13	68.51	21.45	23.19	
97	TK11-3-S1-L13-097	13	68.64	22.06	23.21	
98	TK11-3-S1-L13-098	13	54.29	23.94	16.33	
99	TK11-3-S1-L14-099	14	51.62	19.86	20.44	
100	TK11-3-S1-L14-100	14	51.06	15.79	20.86	
101	TK11-3-S1-L14-101	14	57.07	13.37	17.61	
102	TK11-3-S1-L14-102	14	57.99	13.27	20.59	
103	TK11-3-S1-L15-103	15	53.95	15.86	23.31	
104	TK11-3-S1-L15-104	15	50.35	17.75	21.62	
105	TK11-3-S1-L13-105	13	51.72	11.09	20.01	
106	TK11-3-S1-L14-106	14	58.03	16.06	23.69	
107	TK11-3-S1-L15-107	15	54.02	13.13	18.70	
108	TK11-3-S1-L15-108	15	30.37	20.82	14.94	
109	TK11-3-S1-L6-109	6	46.93	13.94	14.69	
110	TK11-3-S1-L6-110	6	54.21	17.41	25.31	
111	TK11-3-S1-L6-111	6	46.66	9.46	16.19	
112	TK11-3-S1-L6-112	6	50.67	23.38	25.25	
113	TK11-3-S1-L6-113	6	65.01	21.67	24.53	
114	TK11-3-S1-L6-114	6	51.10	21.14	17.44	
115	TK11-3-S1-L6-115	6	62.00	17.15	22.11	
116	TK11-3-S1-L3-116	3	49.73	20.50	16.91	
117	TK11-3-S1-L3-117	3	53.62	18.49	18.53	
118	TK11-3-S1-L3-118	3	55.32	10.07	14.39	
119	TK11-3-S1-L5-119	5	59.98	27.44	29.56	
120	TK11-3-S1-L5-120	5	62.88	14.67	25.00	
121	TK11-3-S1-L5-121	5	58.74	28.96	31.99	
122	TK11-3-S1-L6-122	6	64.47	23.87	28.69	
123	TK11-3-S1-L6-123	6	47.33	22.26	22.50	
124	TK11-3-S1-L6-124	6	62.74	21.52	27.09	
125	TK11-3-S1-L6-125	6	51.40	22.49	20.31	
126	TK11-3-S1-L6-126	6	55.01	15.62	22.36	
127	TK11-3-S1-L6-127	6	51.84	22.65	21.21	
128	TK11-3-S1-L6-128	6	55.19	19.16	23.27	
129	TK11-3-S1-L6-129	6	47.29	15.19	16.33	
130	TK11-3-S1-L6-130	6	53.66	19.45	22.16	
131	TK11-3-S1-L6-131	6	54.07	22.99	25.30	
132	TK11-3-S1-L6-132	6	54.17	15.48	19.00	
133	TK11-3-S1-L6-133	6	51.03	23.33	23.71	

Таблица 1. *Показатели цвета CIELAB красноангобированной керамики памятника Тепакурган (n = 133). Столбец «Цвет» отражает визуальное представление каждого образца керамики, восстановленное на основе соответствующих значений RGB.*

На основе стратиграфических и хронологических данных они были разделены на пять периодов: первый период (I в. до н.э. – I в. н.э.) – 24 образца, второй период (II в. – начало III в. н.э.) – 38 образцов, третий период (III в. н.э.) – 27 образцов, четвёртый период (III–IV вв. н.э.) – 18 образцов и пятый период (V–VI вв. н.э.) – 26 образцов.

Показатели цвета CIELAB определялись с помощью портативного колориметра Linshang LS171 (апертура измерения – 8 мм, геометрия освещения – D/8°). Колориметр Linshang LS171 направляет на поверхность образца стандартизированный световой поток и регистрирует спектральные характеристики отражённого света с помощью оптических сенсоров. Полученные данные обрабатываются прибором в соответствии с международными стандартами CIE, после чего цвет выражается через координаты L*, a* и b*. В результате цвет определяется в виде цифровых показателей независимо от субъективного восприятия человеческим глазом.

Измерения проводились в зоне естественного рассеянного солнечного освещения в период с 10:00 до 14:00 для обеспечения одинаковых условий освещения. Перед началом

измерений прибор был откалиброван с использованием стандартной белой калибровочной пластины.

На хорошо сохранившейся ангобированной поверхности каждого керамического фрагмента были выбраны три точки измерения. Для каждой точки отдельно фиксировались значения L, a и b*, а в качестве итогового результата использовались средние показатели, полученные по трём измерениям. При сборе цветовых данных был применён метод точечного усреднённого отбора цветовых показателей, использованный Джеймсом Р. Макгратом (McGrath et al., 2017).

Методический алгоритм фиксации цветовых параметров по системе CIELAB заключался в следующем. На первом этапе мы провели обязательную калибровку прибора Linshang LS171, используя штатную эталонную пластину белого цвета. Затем каждый исследуемый фрагмент аккуратно размещался на ровной плоскости. Чтобы минимизировать погрешности, измерения выполнялись строго в трех локальных точках на тех участках, где слой красного ангоба сохранился лучше всего (рис. 1).

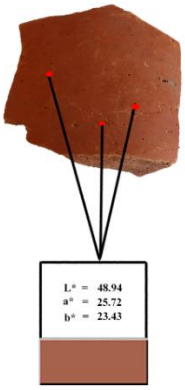

Рис. 1. *Пример измерения цветовых показателей CIELAB в трёх точках на ангобированной поверхности керамического фрагмента памятника Тепакурган. Цветные квадраты под фрагментом отражают усреднённые значения RGB, соответствующие измеренным показателям L*, a* и b**

На основе этих трех замеров рассчитывалось среднеарифметическое значение координат L*, a* и b*, которое затем вносилось в общую рабочую матрицу для последующей статистической группировки по историческим периодам. Стоит отметить, что программный комплекс колориметра параллельно генерировал и данные в формате RGB. Мы использовали эти координаты как важный вспомогательный материал, позволивший нам наглядно сопоставить и визуализировать тонкие цветовые нюансы различных серий керамики.

Результаты

Полученные нами средние показатели CIELAB для каждого из пяти хронологических этапов (рис. 2) наглядно раскрывают динамику изменения технологических приемов обжига глиняных сосудов и эволюции ангобирования.

Рис. 2. *Визуальное представление усреднённых цветовых показателей CIELAB красноангобированной керамики памятника Тепакурган по хронологическим периодам (Период 1–5), восстановленное на основе соответствующих значений RGB.*

Керамика самого раннего (I) периода демонстрирует умеренный красно-желтый оттенок. Настоящий расцвет технологии мы наблюдаем во II периоде: здешняя посуда

выделяется глубоким, максимально насыщенным красным цветом и очень выразительным внешним видом. Однако к III и IV периодам эта выразительность постепенно угасает. Покрытие становится заметно более тусклым, а для образцов четвертого этапа и вовсе характерна излишняя светлота, которая визуально лишает керамику былой привлекательности. Мы связываем эти колебания цвета с физико-химическими особенностями обжига–в частности, с характером газовой атмосферы внутри горна, определяющей степень окисления железа в ангобе и уровень его насыщения кислородом. Достижение насыщенного красного тона диктовалось обжигом в стабильной окислительной среде при свободном доступе кислорода, тогда как дефицит кислорода и восстановительный режим приводили к потемнению покрытия. При этом сама технологическая матрица нанесения красного ангоба оставалась преемственной на протяжении всех периодов, а различия в готовых сериях объяснялись именно качеством контроля кислородного режима в печи.

Если обратиться к конкретным числовым показателям, то для первого периода они составили L*=58,59, a*=20,67, b*=22,70–ангоб средней светлоты с красно-жёлтым оттенком. Во втором периоде значение a* возрастает до 21,68 при снижении b* до 17,02, что отражает рост насыщенности красного и уменьшение доли жёлтого компонента. В третьем периоде оба параметра заметно падают (a*=17,70, b*=17,43), из-за чего ангоб тускнеет, а красный оттенок ослабевает. Четвёртый период даёт максимальное значение светлоты L* (61,96) при по-прежнему невысоком a* (17,91), то есть образцы становятся светлее остальных. В пятом периоде, напротив, координата L* опускается до минимума (53,15), а a* немного растёт (19,84), цвет темнеет, красный оттенок частично восстанавливается, но привлекательность керамики не достигает уровня ранних периодов. Динамика средних значений L*, a* и b* по периодам показана на рис. 3. Все эти цифровые индикаторы были получены нами в результате детального перекрестного анализа и сопоставления средних величин по каждому хронологическому этапу отдельно.

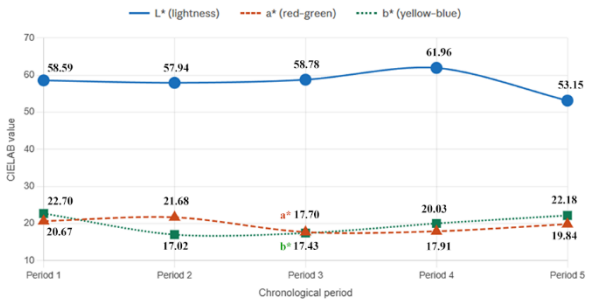

Рис. 3. *Изменения средних значений L*, a* и b* красноангобированной керамики памятника Тепакурган по хронологическим периодам (Период 1–5).*

Обсуждение. Цвет керамических сосудов зависит от ряда факторов, среди которых основное значение имеют температура обжига, атмосфера печи, минералогический состав глины, а также содержание и особенности распределения оксидов железа. При обжиге в окислительной среде железо сохраняется в форме гематита (Fe_2O_3), придающего керамике красный цвет, тогда как в восстановительной среде оно переходит в магнетит, что приводит к появлению тёмной, вплоть до чёрной, окраски (Lobo, 2017).

В исследованиях отмечается, что формирование окраски зависит не только от температуры, но и от продолжительности обжига, атмосферы печи, а также минералогического состава исходного сырья (Gebremariam et al., 2022). Кроме того, изменения цветовых характеристик могут рассматриваться в качестве хронологического индикатора, поскольку с течением времени наблюдались изменения в технологии приготовления красного ангоба и выборе сырьевых материалов (Dzhanfezova et al., 2025).

В красноангобированной керамике памятника Тепакурган также прослеживаются изменения цветовых показателей по хронологическим периодам. Достижение максимального значения параметра a во втором периоде (II–начало III в. н.э.) может быть связано с совершенствованием технологии производства красного ангоба. Данный период совпадает со временем усиления влияния Кушанской империи, расширения городов Ферганской долины и всестороннего развития ремесленного производства (Анарбаев, 2017).

В I–II вв. н.э. наряду с ростом численности населения возникали новые города, а гончарное производство достигло высокого уровня развития, сосуды покрывались высококачественным красным ангобом (Бернштам, 1951). Материалы красноангобированной керамики городища Ахсикент также подтверждают, что в этот период ангоб отличался насыщенным красным цветом и блестящей поверхностью (Анарбаев, 2013). Кроме того, отмечается, что анализ по системе CIELAB эффективен для выявления тонких различий в цветовых оттенках, которые могут быть связаны с региональными особенностями оксидов железа (McGrath et al., 2017). Оживление городской жизни и развитие торговых связей, вероятно, расширили доступ ремесленников к качественному сырью и создали предпосылки для совершенствования технологий керамического производства.

Заключение

В рамках настоящего исследования с помощью колориметра Linshang LS171 определены показатели цвета по системе CIELAB для 133 образцов красноангобированной керамики I–VI вв. н.э. из памятника Тепакурган и оценена их динамика по хронологическим периодам. Технология нанесения красного ангоба сохранялась на протяжении всех периодов, тогда как степень яркости и насыщенности окраски со временем менялась: наиболее интенсивное проявление красного цвета во втором периоде, по-видимому, связано с более эффективным контролем окислительной атмосферы печи при обжиге. Полученные данные подтверждают эффективность колориметрии CIELAB для количественной оценки цвета и выявления его хронологической динамики в керамике Центральной Азии. Дальнейшее уточнение этих результатов, в частности влияния состава сырья и технологии обжига, возможно с привлечением методов XRF, SEM и XRD.

ЛИТЕРАТУРА

Анарбаев А. А. (2013). *Ахсикет – столица древней Ферганы*. Ташкент: Tafakkur.

Анарбаев А. А. (2017). Древнеземледельческая культура Ферганы и динамика развития урбанизации. *История и археология Турана*, (3), 89–104.

Анарбаев А. А. (2023). *Ахсикент археология парки*. Тошкент: Fan.

Анарбаев А. А., Сайфуллаев Б. К., & Саидов М. М. (2014). *Археологические исследования в г. Коканде и его окрестностях* (отв. ред. А. Э. Бердимуродов). Самарканд.

Бернштам А. Н. (1951). *Древняя Фергана: научно-популярный очерк*. Ташкент: Изд-во АН УзССР.

Корженков А. М., Анарбаев А. А., Бекназаров Б., Насриддинов Ш., Пардаев М., Корженкова Л. А., & Андреева Н. В. (2023). Сейсмические деформации во дворце Худояр-хана, г. Коканд, Ферганская долина. *Геофизические процессы и биосфера*, 22(4), 81–97. https://doi.org/10.21455/GPB2023.4-8

Bratitsi M., Liritzis I., Vafiadou A., Xanthopoulou V., Palamara E., Iliopoulos I., & Zacharias N. (2018). Critical assessment of chromatic index in archaeological ceramics by Munsell and RGB: novel contribution to characterization and provenance studies. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 18(2), 175–212.

Choi H., Han M. S., Cho N. C., Hwang H., Sun G. M., & Uhm U. R. (2025). Reconstruction of firing environments using color. *Journal of Archaeological Science*, 183, 1–11.

Dzhanfezova T., Tzvetanova Y., & Bakamska A. (2025). Prehistoric colour palettes decoded by painted pottery analysis: the vivid past of the Early Neolithic Galabnik settlement mound

(southwestern Bulgaria) over time. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 63, Article 105088, 1–19.

García C. R., Bonilla V. V., Marín I. R., et al. (2016). A unique collection of Palaeolithic painted portable art: characterization of red and yellow pigments from the Parpalló Cave (Spain). *PLoS ONE*, 11(10), Article e0163565, 1–28.

Gebremariam A. Z., Davit P., Gulmini M., et al. (2022). The contribution of colour measurements to the archaeometric study of pottery assemblages from the archaeological site of Adulis, Eritrea. *Acta IMEKO*, 11(1), Article 17, 1–8.

Jumaniyazov M., Masharipova S., Bekchanov B., Masharipova Z., & Kudiyarova K. (2025). Obtaining the composition of ceramic bricks based on the color characteristics of the original sample. *AIP Conference Proceedings*, 3304, 1–8. https://doi.org/10.1063/5.0269042

Lobo C. (2017). Ceramic colour. In A. M. W. Hunt (Ed.), *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis* (pp. 537–552). Oxford: Oxford University Press.

McGrath J. R., Beck M., & Hill M. E. Jr. (2017). Replicating red: analysis of ceramic slip colour with CIELAB colour data. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 14, 432–438.

Munsell A. H. (1915). *Atlas of the Munsell Color System*. Boston: Wadsworth-Howland & Company.

Orton C., & Hughes M. (2013). *Pottery in archaeology* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

Ruck L., & Brown C. T. (2015). Quantitative analysis of Munsell color data from archaeological ceramics. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 3, 550–556.

Shao J., Li L., Jiang Y., Liu X., & Yang H. (2024). Quantitative analysis methods for evaluating colour on architectural heritage: survey of colour restoration and perception of the Wen Yuan Ge in the Forbidden City. *Heritage Science*, 12, Article 124, 1–18. https://doi.org/10.1186/s40494-024-01218-0

Shepard A. O. (1956). *Ceramics for the archaeologist*. Washington: Carnegie Institution of Washington.

Sirisathitkul Y., Dinmeung N., Noonsuk W., et al. (2025). Accuracy and precision of smartphone colorimetry: a comparative analysis in RGB, HSV, and CIELAB color spaces for archaeological research. *STAR: Science & Technology of Archaeological Research*, 11(1), 1–11.

REFERENCES

Anarbaev A. A. (2013). *Akhsiket – stolitsa drevnei Fergany* [Akhsiket – The Capital of Ancient Fergana]. Tashkent: Tafakkur. (In Russian).

Anarbaev A. A. (2017). Drevnezemledelcheskaia kultura Fergany i dinamika razvitiia urbanizatsii [Ancient Agricultural Culture of Fergana and the Dynamics of Urbanization Development]. *Istoriia i arkheologiia Turana* [History and Archaeology of Turan], (3), 89–104. (In Russian).

Anarbaev A. A. (2023). *Akhsikent arkheologiia parki* [Akhsikent Archaeological Park]. Tashkent: Fan. (In Uzbek).

Anarbaev A. A., Saifullaev B. K., & Saidov M. M. (2014). *Arkheologicheskie issledovaniia v g. Kokande i ego okrestnostiakh* [Archaeological Research in Kokand and Its Surroundings] (A. E. Berdimurodov, Ed.). Samarkand. (In Russian).

Bernshtam A. N. (1951). *Drevniaia Fergana: nauchno-populiarnyi ocherk* [Ancient Fergana: A Popular Science Essay]. Tashkent: Publishing House of the UzSSR Academy of Sciences. (In Russian).

Bratitsi M., Liritzis I., Vafiadou A., Xanthopoulou V., Palamara E., Iliopoulos I., & Zacharias N. (2018). Critical assessment of chromatic index in archaeological ceramics by Munsell and RGB: novel contribution to characterization and provenance studies. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 18(2), 175–212.

Choi H., Han M. S., Cho N. C., Hwang H., Sun G. M., & Uhm U. R. (2025). Reconstruction of firing environments using color. *Journal of Archaeological Science*, 183, 1–11.

Dzhanfezova T., Tzvetanova Y., & Bakamska A. (2025). Prehistoric colour palettes decoded by painted pottery analysis: the vivid past of the Early Neolithic Galabnik settlement mound (southwestern Bulgaria) over time. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 63, Article 105088, 1–19.

García C. R., Bonilla V. V., Marín I. R., et al. (2016). A unique collection of Palaeolithic painted portable art: characterization of red and yellow pigments from the Parpalló Cave (Spain). *PLoS ONE*, 11(10), Article e0163565, 1–28.

Gebremariam A. Z., Davit P., Gulmini M., et al. (2022). The contribution of colour measurements to the archaeometric study of pottery assemblages from the archaeological site of Adulis, Eritrea. *Acta IMEKO*, 11(1), Article 17, 1–8.

Jumaniyazov M., Masharipova S., Bekchanov B., Masharipova Z., & Kudiyarova K. (2025). Obtaining the composition of ceramic bricks based on the color characteristics of the original sample. *AIP Conference Proceedings*, 3304, 1–8. https://doi.org/10.1063/5.0269042

Korzhenkov A. M., Anarbaev A. A., Beknazarov B., Nasriddinov Sh., Pardaev M., Korzhenkova L. A., & Andreeva N. V. (2023). Seismicheskie deformatsii vo dvortse Khudoiar-khana, g. Kokand, Ferganskaia dolina [Seismic Deformations in the Palace of Khudoyar Khan, Kokand, Fergana Valley]. *Geofizicheskie protsessy i biosfera* [Geophysical Processes and Biosphere], 22(4), 81–97. https://doi.org/10.21455/GPB2023.4-8 (In Russian).

Lobo C. (2017). Ceramic colour. In A. M. W. Hunt (Ed.), *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis* (pp. 537–552). Oxford: Oxford University Press.

McGrath J. R., Beck M., & Hill M. E. Jr. (2017). Replicating red: analysis of ceramic slip colour with CIELAB colour data. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 14, 432–438.

Munsell A. H. (1915). *Atlas of the Munsell Color System*. Boston: Wadsworth-Howland & Company.

Orton C., & Hughes M. (2013). *Pottery in archaeology* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

Ruck L., & Brown C. T. (2015). Quantitative analysis of Munsell color data from archaeological ceramics. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 3, 550–556.

Shao J., Li L., Jiang Y., Liu X., & Yang H. (2024). Quantitative analysis methods for evaluating colour on architectural heritage: survey of colour restoration and perception of the Wen Yuan Ge in the Forbidden City. *Heritage Science*, 12, Article 124, 1–18. https://doi.org/10.1186/s40494-024-01218-0

Shepard A. O. (1956). *Ceramics for the archaeologist*. Washington: Carnegie Institution of Washington.

Sirisathitkul Y., Dinmeung N., Noonsuk W., et al. (2025). Accuracy and precision of smartphone colorimetry: a comparative analysis in RGB, HSV, and CIELAB color spaces for archaeological research. *STAR: Science & Technology of Archaeological Research*, 11(1), 1–11.

Авторлар туралы мәліметтер:

Приниязов Жеткербай Адилбаевич *- кіші ғылыми қызметкер. Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Антропология институты,* ***jetkerpriniyazov@gmail.com***

Сведения об авторах:

Приниязов Жеткербай Адилбаевич - младший научный сотрудник. Институт антропологии Академии наук Республики Узбекистан, jetkerpriniyazov@gmail.com

Information about the Authors:

Priniyazov Zhetkerbay Adilbaevich *- Junior Researcher. Institute of Anthropology of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, jetkerpriniyazov@gmail.com*

ӘОЖ 902; МҒТАР 03.41.91

А. Құрманғалиев [1]✉
[1]✉*Археология және этнография бөлімінің жетекшісі, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан*
e-mail: armanqayrat2017@gmail.com

ЖОҒАРҒЫ ЕРТІС ӨҢІРІНІҢ СОҢҒЫ ТЕМІР ДӘУІРІ ЖЕРЛЕУ ЕСКЕРТКІШТЕРІ ЖАЙЛЫ ТАҒЫ БІР ПІКІР

Аңдатпа. Мақала ертіс өзенің Қазақстан аумағынан бастау алатын жеріндегі ерте темір дәуірінң соңғы кезеңіне жататын ерекше мәдени жерлеу орындарына арналған. Мақалада Кеңес дәуірі тұсындағы зерттеулермен жаңа зерттеулерді салыстыра отырып жерлеу орындарындаға мәдени дәстүр алмасудың тұрғындардың этникалық құрам өзгерістерінің жайлы ғалымдардың ғылыми тұжырымдары айтылады. Қазақстанның аумағындағы Ертіс бойындағы археологиялық ескерткіштердің археологиялық сипаттамасы, типалогиясы мен этномәдени контекті қарастырылады. Археологиялық зерттеу қазба жұмыстары нәтижесінде айқындалған археологиялық матералдар (жерлеу құрлысының сәулеті, қыш ыдыстар, қару-жарақ және әшекей) бұйымдар кешенді талдау негізгі аймақтық ерекшеліктерін бөліп көрсету. Ғылыми жұмыстың негізгі мақсаты ғалымдардың ғылыми тұжырымдамасын негізе ала отырып аймақтағы соңғы темір дәуірі Құлажорға мәдениеті және т.б. ескерткіштердің тарихи-мәдени маңызын айқындау.

Кілт сөздер: Құлажаорға мәдениеті, ертіс алабы, соңғы темір дәуірі ескерткіштері, кезеңделу мәселесі, типологиясы, матералды мәдениеті, далалық археологиялық зерттеулер.

REVISITNG THE FUNERAL OF LATE AGE IN THE UPPER IRTYSH BASIN

Abstract. The article is dedicated to the unique cultural burial sites dating back to the late period of the Early Iron Age in the upper reaches of the Irtysh River within the territory of Kazakhstan. By comparing Soviet-era research with recent findings, the paper presents scientific conclusions regarding the exchange of cultural traditions at burial sites and changes in the ethnic composition of the population. It examines the archaeological characteristics, typology, and ethnocultural context of archaeological monuments along the Irtysh River in Kazakhstan.

Based on a comprehensive analysis of archaeological materials uncovered during excavations including burial architecture, ceramics, weaponry, and ornaments the main regional features are highlighted. The primary goal of this research is to clarify the historical and cultural significance of the Late Iron Age monuments in the region, such as the Kulajorga culture, drawing upon existing scientific concepts.

Keywords: Kulajorga culture, Irtysh basin, Late Iron Age monuments, periodization issue, typology, material culture, field archaeological research.

ЕЩЕ ОДИН ВЗГЛЯД НА ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ ПОЗДНЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА ВЕРХНЕГО ПРИИРТЫШЬЯ

Аннотация. Статья посвящена уникальным культурным погребальным памятникам позднего периода раннего железного века, расположенным в казахстанской части бассейна реки Иртыш. На основе сравнительного анализа советских и современных исследований представлены научные выводы ученых о смене культурных традиций в погребальных обрядах и изменениях в этническом составе населения. Рассматриваются археологическая характеристика, типология и этнокультурный контекст археологических памятников Прииртышья на территории Казахстана.

На основе комплексного анализа археологических материалов, выявленных в ходе раскопок (архитектура погребальных сооружений, керамическая посуда, вооружение и украшения), выделены основные региональные особенности. Главная цель научной работы – опираясь на концепции ученых, определить историко-культурную значимость Кулажоргаской культуры и других памятников позднего железного века данного региона.

Ключевые слова: Кулажоргаская культура, бассейн реки Иртыш (Прииртышье), памятники позднего железного века, проблема периодизации, типология, материальная культура, полевые археологические исследования.

Кіріспе

Географиялық тұрғыдан алғанда, Жоғары Ертіс өзені Қытайдан Қара Ертіс болып бастау алып, Зайсан көліне құяды, Бұқтырма су қоймасынан ағып шығып, Семей қаласына дейінгі таулы және тау бөктеріндегі аумақты қамтиды. Осы географиялық кеңістіктегі Ертіс бойы археологиялық ескерткіштерін зерттеу – Қазақстанның көне тарихындағы аса маңызды бағыттардың бірі. Себебі бұл мәдени-тарихи өңір ерте замандардан бері адамзат дамуындағы күрделі үдерістермен тығыз байланысты болды. Аталмыш аймақта тарихымызда үлкен кезеңді алып жатқан ерте темір дәуірінің бірнеше мәдениеті пайда болып, дамығандығын археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері толық дәлелдейді. Б.з.д. IV ғасырдың соңы мен б.з. I ғасыры аралығындағы Алтай мен Тарбағатайдың теріскей бетіндегі археологиялық деректер бұл өңірде мәдени дәстүрлердің сабақтастығы бұзылып, тұрғындардың этникалық құрамы өзгергенін айқын көрсетеді. Ғалымдардың басым бөлігінің пайымдауы бойынша, бұл үдеріс «Халықтардың Ұлы қоныс аударуымен», атап айтқанда ғұндардың жаулап алу жорықтарымен тікелей байланысты.

Жалпы алғанда, аталған тарихи кезең ғылыми айналымға Шығыс Қазақстандағы ерте темір дәуірінің соңғы кезеңі ретінде енді. Нақтырақ айтқанда, бұл аймақтың ерте темір дәуірі майемер, берел және құлажорға кезеңдерінен тұрады. Алдыңғы екі кезеңнің хронологиясы, мәдени сипаттамасы мен өзге де ерекшеліктері жеткілікті түрде зерттелгендіктен, Құлажорға кезеңіне тереңірек тоқталған жөн.

Археологиялық зерттеулерге шолу Құлажорға мәдениетінің 1940–1980 жылдар аралығында және 1990 жылдардың басында қарқынды зерделенгенін көрсетеді. Кеңес дәуірінде С.С. Черников Құлажорға кезеңін Шығыс Қазақстандағы ерте темір дәуірінің жеке ескерткіштер кешені ретінде бөліп көрсетті. Ал кейіннен Шүлбі ГЭС аумағында жүргізілген зерттеу материалдарының негізінде бұл кезеңнің бастапқы хронологиялық шеңбері б.з.д. IV ғасырға дейін ұзартылды (Оңғар, 2010).

Жерлеу орындарынан алынған ақыреттік заттар мен жерленген адам мүрдесінің антропологиялық типі жағынан Құлажорға мәдениетінің үйсіндерге ұқсастығы туралы алғашқы деректерді С.С. Черников өзінің ғылыми есептерінде атап көрсеткен (Черников, 1948). Бұл ғылыми тұжырымды Тарбағатайдың теріскей бетінде қазба жұмыстарын жүргізген (1989–1998 жж.) ҚазҰУ профессоры Ә.Т. Төлеубаев басқарған археологиялық экспедиция әрі қарай жалғастырып, бұл бағытты зерделеуге елеулі үлес қосты. Ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында Тебіске, Қарғыба, Базар, Боғас өзендерінің бойында орналасқан Боғас I, Базаршаты, Бесоба, Қараоба, Жыланды, Сөк сияқты обалар тобы мен «мұртты» обалар анықталып, есепке алынды.

Оба үйіндісінің етегінде дөңгелек және төртбұрышты қоршаулары бар Ащылы I, Ақтүбек I қорымдарындағы «үйсін мәдениетіне» жататын, басым бөлігі тоналған алты оба мен бір қоршауға қазба жұмыстары жүргізілді. Құлбабас қорымындағы №1, 2, 6, 7 обаларда сақталған жерлеу ғұрыптары Орта Азияның ақымдап жерлеу дәстүрімен салыстырмалы түрде талданды. Зерттеу нәтижесінде қабір шұңқырының солтүстік қабырғасынан ақым жасап, мәйітті басын батысқа қаратып шалқасынан қою, сондай-ақ заттай кешендерді шығыстан батысқа қарай бағыттап орналастыру үрдісі Жетісу үйсіндерінің мәдениетіне ұқсас екені анықталып, бұл ескерткіштер б.з.д. I – б.з. I ғасырларымен мерзімделді (Төлеубаев, 1999).

Қазақ Алтайы мен Жетісу өңірін мекендеген тұрғындардың жерлеу ғұрыптарындағы өзара ұқсастықтар мәселесіне А. Оңғар өз диссертациялық зерттеуінде арнайы тоқталып, екі өлке арасындағы мәдени байланыстар мен миграциялық үдерістердің динамикалық сипатта болғанын атап өтеді (Оңғар, 2010).

Ғ.Қ. Омаров өзінің ғылыми-зерттеу жұмысында Қазақ Алтайы мен Тарбағатай тауларының аралығындағы өңірде ерте темір дәуірінде өзге аймақтармен салыстырғанда мәдени үдерістердің тез жүргенін алға тартады. Сонымен қатар кейбір өзге аймақтарда бірен-саран ру-тайпалардың бірнеше ғасырлар бойы томаға-тұйық күй кешкенін және археологиялық қазба деректері көрсетіп отырғандай, мұнда мекен еткен халықтардың этнографиялық жағынан бір-бірінен өзгеше болғанына назар аударған (Омаров, 2010).

Соңғы жылдардағы зерттеу жұмыстарына көз жүгіртсек, Ә.Т. Төлеубаев зерттеген Шілікті қорымындағы Құлажорға мәдениетіне тән Шілікті IV қорымының №7 обасындағы жерлеу ғұрыптары мен табылған ақыреттік заттардың Құлажорға мәдениетінің дәстүрлеріне ұқсас екені байқалады (Төлеубаев, Жұматаев, Шагирбаев, 2017).

Шығыс Қазақстанның ерте темір дәуіріне тән негізгі тарихи-мәдени кезеңдердің бірі – Құлажорға кезеңі. Өңірдің ерте темір дәуіріне қатысты археологиялық деректерін жинақтау процесі XIX ғасырда-ақ басталғанымен, ғылыми құндылығы жоғары, шынайы дереккөздер жүйелі түрде XX ғасырдың екінші жартысынан бастап топтастырыла бастады. Бұл тұрғыда С.С. Черников, С.С. Сорокин, Ф.Х. Арсланова, З.С. Самашев, Ә.Т. Төлеубаев сияқты көрнекті зерттеушілердің қазба жұмыстары барысында жинақтаған археологиялық материалдарын ерекше атап өткен жөн. Аталған ғалымдардың зерттеу нәтижелері бейнеленген ғылыми есептері мен мұрағаттық деректері кешенді түрде талданды.

Аталған аймақтардың ежелгі тарихы әлі де болса кешенді түрде толық зерделене қойған жоқ. Әсіресе, археологиялық мәдениеттердің өзара сабақтастығы, ұқсастықтары мен ықпалдастығы сияқты өзекті мәселелер ұзақ уақыт бойы біржақты зерттеулердің салдарынан қалыптасқан сыңаржақ көзқарастар шеңберінде қалып келеді. Осыған байланысты, Жоғары Ертіс өңірінің соңғы темір дәуіріндегі тарихи-мәдени үдерістерін кешенді түрде қарастыру ерекше ғылыми маңызға ие. Зерттелген жерлеу ескерткіштері мен археологиялық материалдарды жинақтап, жаңа ғылыми талдаулар жасау; Жетісу және Орталық Қазақстан сияқты тарихи-географиялық шекаралас аймақтарда, сондай-ақ Ұржар, Аягөз, Жарма, Тарбағатай аудандары мен Семей қаласының маңында осы кезеңге тән ескерткіштерді зерттеу жұмысының маңызын арттыра түседі.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланың зерттеу теорико-методологиялық негізі объективтілік, жүйелілік және тарихилық принциптеріне сүйенеді. Деректерді сараптау барысында ғылыми мәселенің әртүрлі тұжырымдар тұрғысынан зерделенуін ескере отырып, зерттеу объектісінің динамикалық өзгерістерін есепке алу әдістері қолданылды. Осы уақытқа дейін жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарын кешенді түрде қарастыру мақсатында жүйелеу мен тарихи-типологиялық талдау тәсілдері пайдаланылды.

Тарихи мағлұматтарды анықтау, ғылыми деректерге жүйелі талдау жасау, жекелеген тұжырымдар мен концептуалды қорытындыларды терең түсіну, сондай-ақ отандық және шетелдік зерттеулердің өзара ерекшеліктері мен ұқсастықтарын айқындау мақсатында археологиялық материалдар жан-жақты қаралды.

Сонымен қатар ғылыми деректерді жинақтау, жүйелеу, сараптау және оларға дедукциялық әрі индукциялық (жекеден жалпыға және жалпыдан жекеге) тәсілдер негізінде объективті баға берілді. Ескерткіштердің зерттелу деңгейін сараптауда **проблемалық-хронологиялық** және **тарихи-типологиялық принциптер** басшылыққа алынды.

Археологиялық қазбалар барысында жерлеу орындарынан табылған инвентарлық артефактилерді – қыш ыдыстарды, қару-жарақ түрлерін (соның ішінде жебе ұштарын), сондай-ақ сырға мен айна сияқты әшекей және тұрмыстық жәдігерлерді топтастыру мақсатында **археологиялық типология, типологиялық классификация** және

хронологиялық-типологиялық салыстырмалы әдістер қолданылып, арнайы классификациясы ұсынылды.

Сурет 1. *Семей қаласының облыстық тарихи-өлкетану музейінің археология қорындағы қыш ыдыстар кешені (Ю.П. Алехин материалдары бойынша)*

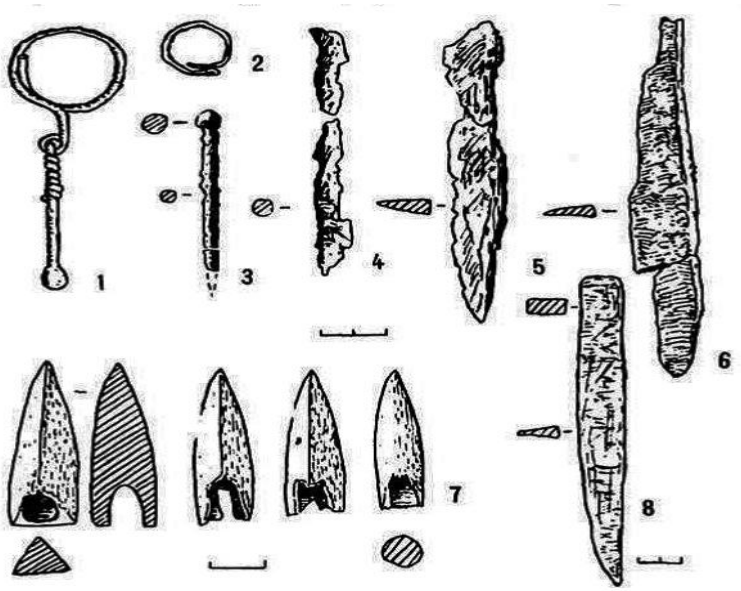
Сурет 2. *Семей қаласының облыстық тарихи-өлкетану музейінің археология қорындағы қыш ыдыстар кешені (Ю.П. Алехин материалдары бойынша)*

Б.з.д. III-I ғасырлармен мерзімделетін Зевакино қорымындағы қорған-қоршаулар бір жерде шоғырланып орналасқан. Көпшілігінде дерлік қабір шұңқырында бастары шығысқа қаратылған адаммен бірге жылқы жерлеулері кездеседі. Ақыреттік заттардан құлажорға кезеңі жерлеу дәстүрінің бір белгісіне айналған қыш ыдыс пен қой құйымшағы жиі ұшырасады. Ф.Х. Арсланова Зевакино қорғандарындағы жерлеу ғұрпы мен қойылатын ақыреттік заттар құлажорғалықтарға ұқсас екендігін көрсете келе, олардың бір мәдениетті қалыптастырушы, этникалық тегі жағынан ортақ халық болуы мүмкіндігі туралы пікір білдіреді (Арсланова, 1968-1969).

Сурет 3. *Шығыс Қазақстан облысынан табылған керамика (С.С.Черников және Ф.Х. Арсланова материалдары бойынша)*

Ғалым З.Самашев Жартас және Ақши II қабір шұңқырлары сопақ формада болған. Қабірдің ішкі құрылымында кейде ағаш рамалары кездескен. Зерттелген қорғандардың көпшілігінде адамдар топырақты шұңқырларда созылған күйінде, шалқасынан, қолдары денесін бойлай жерленген. Басы тек қана батысқа қаратылған. Ақыреттік заттардан сазды ыдыстарынан басқа, темір пышақтар, түйреуіштер, мыстан жасалған сырғалар және жебе ұштары кездескен.

Сурет 4. *Құлажорға типіндегі ақыреттік заттардың классификациясы. 1-6 Убаредмет қорымы; 2-5 Қарашат III қорымы; 7-Жартас қорымы; 8-Ақши II қорымы (З.Самашев материалдары бойынша)*

Құлажорға типті ескерткіштер – Шығыс Қазақстан мен Жетісу өңіріндегі соңғы темір дәуірінің (б.з.б. III ғ. – б.з. IV ғ., яғни сақ-үйсін және ғұн-сармат дәуірлерінің өту кезеңі)

маңызды археологиялық нысандарының бірі. Бұл ескерткіштер алғаш рет Бұқтырма су қоймасы аймағындағы Құлажорға өзені бойынан табылып, зерттелген (Самашев, 1987).

Жерлеу құрылысының ерекшеліктеріне тоқталар болсақ, **тас жәшіктер (цисталар)**: Құлажорға ескерткіштерінің басты визит карточкасы – топырақ астында ірі тас плиталардан құрастырылған жәшіктердің (тас табыттардың) болуы. **Обалардың сыртқы пішіні:** беті тас пен топырақ аралас үйіндімен жабылған чашка тәрізді немесе аласа дөңгелек обалар. **Мәйітті қою салты:** мәйіттер тас жәшіктердің ішіне көбіне созылып, басы батысқа немесе солтүстік-батысқа қаратылып жалғыз жерленген.

Заттай материалдар мен артефактілер: керамика (қыш ыдыстар): түбі жалпақ, мойнағы тар немесе кең болып келетін құмыралар мен аяқтар. Ыдыстардың сырты көбіне қызыл немесе қоңыр ангобпен (арнайы балшық сұйықтығымен) қапталған, кейде геометриялық ойық нақыштармен әшекейленген**. Қару-жарақ және еңбек құралдары: темір қанжарлар мен пышақтар:** ғұн-сармат кезеңіне тән сабында сақинасы немесе тура айшығы бар темір қанжарлар. Жебе ұштары: үш қырлы және ромб пішінді темір **жебе ұштары**. Еңбек құралдары: сүйек тескіштер, ұршық бастары, тас қайрақтар.

Әшекей бұйымдары мен киім бөлшектері: қасып-тоғалар: қоладан және темірден жасалған белдік тоғалары. Моншақтар: шыныдан, пастадан, сердоликтен және халцедон тастарынан жасалған түрлі-түсті моншақтар. Сырғалар мен білезіктер: сымнан иілген қарапайым қола сырғалар мен салпыншақтар.

Құлажорға типті ескерткіштердің тарихи маңызы: мәдени сабақтастық: бұл ескерткіштер бұрынғы Пазырық/Сақ мәдениетінен кейінгі Ғұн-Үйсін заманына өту кезеңіндегі Шығыс Қазақстанның этникалық және мәдени өзгерістерін көрсетеді. Көшпелілердің интеграциясы: археологиялық материалдардан Алтай, Жетісу және Орталық Қазақстан тайпаларының өзара тығыз мәдени және сауда-экономикалық байланыста болғаны айқын көрінеді.

Нәтижелер және талқылау

Жоғары Ертіс өңірінің соңғы темір дәуірін зерттеу жұмыстары С.С. Черников Құлажорға кезеңіне жататын біршама қорымдарда қазба жұмыстарын жүргізіп, алынған нәтижелер негізінде осы ескерткіштерді қалдырған тайпалардың мәдени-технологиялық ерекшеліктеріне, жерлеу ғұрыптарына, сондай-ақ олардың мерзімдік хронологиясына қатысты ғылыми пайымдауларын ұсынды (Черников, 1949). Шығыс Қазақстанның археологиялық кезеңдемесін алғаш болып жасаған зерттеуші Құлажорға ескерткіштеріндегі мәйіттердің тек тас жәшіктерге ғана емес, сонымен қатар ағаш табытпен қоршалған жер қабірлерге жерленгенін, ал мұндай жерлеу түрінде ақыреттік инвентарлардың кездеспейтіндігін анықтады. Бұдан бөлек, ғалымның пікірінше, Құлажорға кезеңінің ең ерте сатысындағы қорғандарға тасты-топырақты үйінділер, тас жәшіктер, сондай-ақ мәйітті оң жақ қырымен, басын шығысқа қаратып жерлеу дәстүрі тән болған. Зерттеуші Құлажорға кезеңі қорғандарын сақтарға жатқызатындығын айта келе, кейбір белгілері үйсіндерге келетінін алға тартып, алдын ала есеп беруінде оларды б.з.д. IV–III ғғ. мерзімдейді (Черников, 1948). Бірақ кейіннен аталмыш мәселеге байланысты біраз материалдар толықтанған тұста, зерттеуші өзінің құлажорға ескерткіштері туралы тұжырымдалған, біршама қорытындыланған мақаласында оның уақытнамасын б.з.д. III–II ғасырлармен мерзімдеген болатын (Черников, 1948).

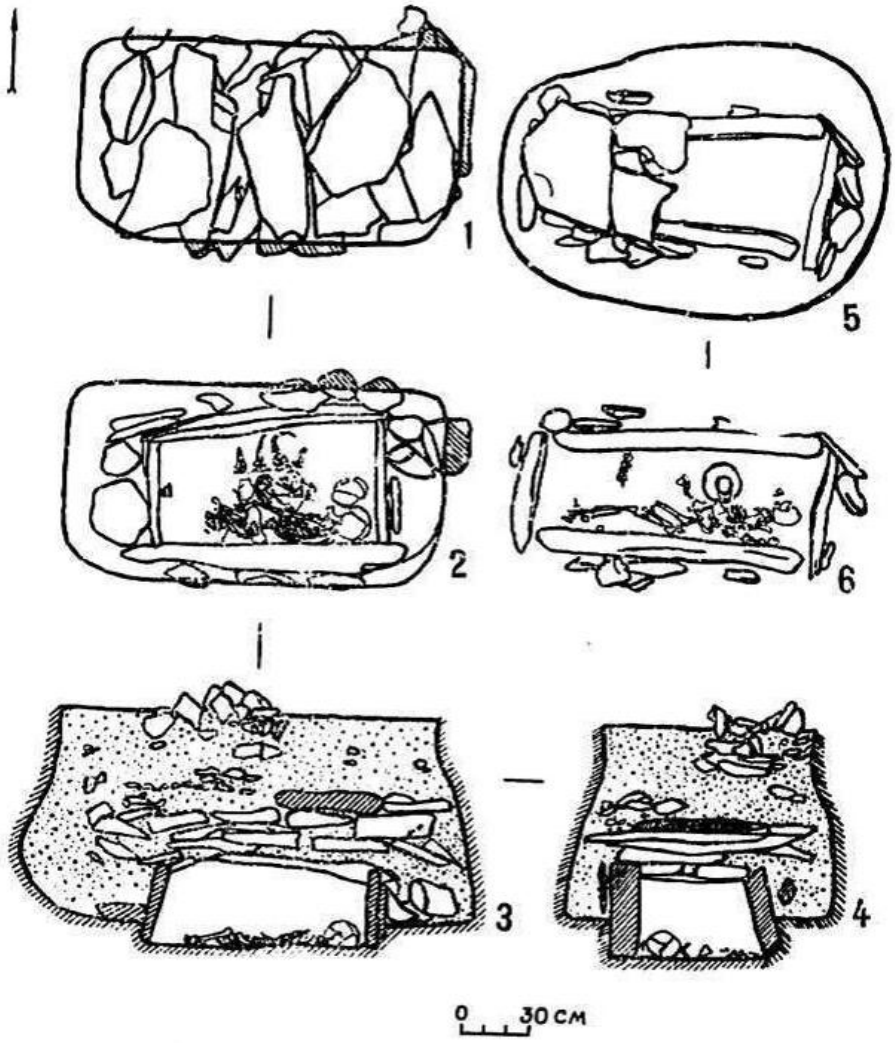
Ескерткіштердің жерлеу дәстүрінің ерекшелігін отандық ғалым З. Самашев өзінің алғашқы зерттеу жұмыстарын Ертісте Шүлбі су қоймасының құрылыс алдында зерттеу жұмыстарын бастаған уақытта 1980–1983 жылдар аралығында Құлажорға кезеңіне жататын Жартас, Убаредмет ауылы маңы, Қарашат III, Ақший II ескерткіштерінде қазба жұмыстарын жүргізген (Самашев, 1987). Ғалым зерттеу жұмыстары барысында тың мәліметтер алып, ерте көшпелілер дәуірінің конструктілі құрылысының ерекшелігіне және жерлеу ғұрпына қарай

екі топқа бөлді. Ғалым өзінің Ертіс бойындағы Жартас, Убаредмет және Ақший II, Қарашат III қорымдарына қазба жұмыстарының нәтижесіне сүйене отырып екі топқа бөлді.

Бірінші топқа Жартас қорымының бес нысаны жатады (№ 11, 41, 49, 50, 51 обалар). Олар дөңгелек пішінді жер асты құрылыстары болып табылады. Үш қорғанның негізінен ірі тастардан қаланған дөңгелек іргетас қалдықтары айқын байқалады. Ал қалған екі қорғанда іргетас іздерінің сақталмауы олардың табиғи және антропогендік факторлардың әсерінен бүлінуімен түсіндіріледі. Бұл тас конструкциялардың биіктігі 0,3–0,5 м, ал диаметрі 4,5–7,6 м аралығын құрайды. Қабір шұңқырлары негізінен сопақша болып келеді және батыстан шығысқа қарай бағытталған.

Бұл топтағы қорғандарды оқшаулап көрсетудің басты ерекшелігі – тас жәшіктерді жабу тәсілі мен жерлеу ғұрыптарының өзіндік сипатында. Жәшіктер негізінен төрт гранит плитадан құрастырылған. Қабірлерде ересектер (3), жасөспірімдер (2) және сәбилер (3) жерленген. Мәйіттердің жерлену анатомиясына келсек: төрт адам оң жақ бүйірімен, тізелері бүгілген күйде, екеуі шалқасынан, ал тағы екеуінің біреуінде аяқтары жамбас буынынан бүгіліп орналастырылған. Мәйіттердің жүзі солтүстікке, ал бастары шығысқа бағытталған. Жерленгендердің антропологиялық типтері әлі анықталған жоқ.

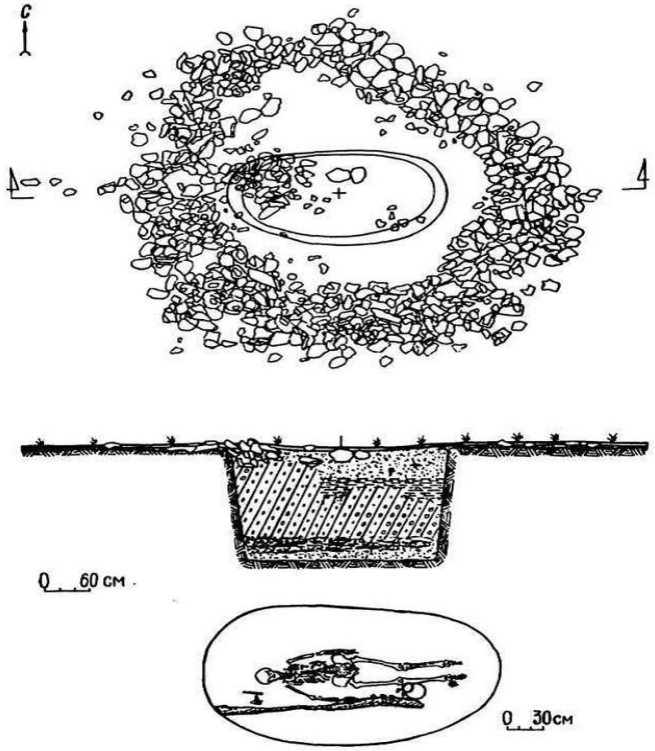
Екінші қорғанды (№ 41) қоспағанда, қалған барлық обалардан жерлеу инвентары ретінде қой сүйектері (жол азығы), ал үш жәшіктен қосымша қой омыртқалары табылған. Сонымен қатар, тек № 51 қорғаннан жылқы сүйегі аршылды. Жәдігерлер кешенін құмыра тәрізді қыш ыдыстар құрайды. Тек № 51 қорғаннан сүйектен жасалған 5 жебе ұшы табылды (№ 5 сурет).

Сурет 5. *Жартас қорымы, №49-50 оба. (Құлажорға мәдениеті)*

(З.Самашев материалдары бойынша)

Екінші топқа Убаредмет қорғанының 5 нысаны және Ақши II және Қарашат III ескерткіштері жатады. Бірінші топ қорғандардан ерекшелігі – олар кішкене топтармен әр түрлі кезеңдерді қамтитын ескерткіштер арасында орналасқан. Олардың ішкі құрылымдары тас сақина тәрізді келіп, диаметрі 5,4 м-ден 6,6 м-ді құрайды. Қабір шұңқырлары сопақ формада болған. Қабірдің ішкі құрылымында кейде ағаш рамалары кездескен. Зерттелген қорғандардың көпшілігінде адамдар топырақты шұңқырларда созылған күйінде, шалқасынан, қолдары денесін бойлай жерленген. Басы тек қана батысқа қаратылған. Ақыреттік заттардан сазды ыдыстарынан басқа, темір пышақтар, түйреуіштер, мыстан жасалған сырғалар кездескен.

Сурет 6. *Ақши қорымы, №8 оба. (Құлажорға мәдениеті)*
(З.Самашев материалдары бойынша)

Құлажорға кезеңінің жан-жақты зерделенген келесі бір ескерткіштер кешеніне Құрық-2 және Зевакино қорымдарын жатқызуға болады. Құрық-2 қорымындағы № 1 қорған үйіндісі ішкі және сыртқы тас қоршаулардан тұрады. Тереңдігі 3 метрді құрайтын қабір шұңқырының ішіне өлшемі 2,3 × 1,3 м болатын тас жәшік орнатылған. Алайда, мұнда жерленген мәйіт ақыреттік инвентарымен бірге тоналған № 6 қорғанның қабір шұңқырынан, 1,8–1,3 м тереңдіктен оң жамбасымен жатқызылған, басы жоқ, әбзелденген жылқы сүйегі аршылды. Жылқының алдыңғы аяқтарының астына, тас жәшіктің үстіңгі бөлігіне басы жоқ қой қойылған. Қабір ішінен тек сүйектен дайындалған үш қырлы, тиегі (шегесі) бар жебе ұшы ғана табылды. Зерттеушілердің пайымдауынша, № 1 және № 6 қорғандар жерлеу ғұрпы мен сәулеттік құрылымы жағынан Құлажорға кезеңінің сипаттарына сәйкес келгенімен, б.з.д. VIII ғасырдың аяғы – VII ғасырлармен мерзімделетін Измайловка кешенінің ескерткіштеріне де ұқсас болып келеді (Самашев, Васютин, Ермолаева, 1988) (№ 6 сурет).

Ал 1990 жылдары Ертістің жоғары ағыс бойындағы ескерткіштер А.А. Ткачев тарапынан зерттелген болатын. Зерттеуші Ертістің жоғарғы ағысы бойынан Қызылтас ескерткіштер шоғырын ашып, қазба жұмыстарын жүргізеді. Қызылтастағы № 19 қорғанда (диаметрі 12 м, биіктігі 0,6 м) арқасымен жатқызылып, басы батыс, солтүстік-батысқа

қаратылған адам жерленген. Оның жанынан темір найза, оң жағына қыш ыдыс аршылды (Ткачев, Дубровский, 1996).

Қызылтас қорымының № 5 қорғанында солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа созылған қабір шұңқырында бастары аздап ауытқымалықпен батысқа қаратылған үш адам жерленген (бір отбасының мүшелері болуы мүмкін, жерленгендердің екеуі ересек, енді біреуі жас бала). Қабірдің оңтүстік-батыс бұрышында, тас жәшік пен қабырға арасына қыш ыдыс қойылған.

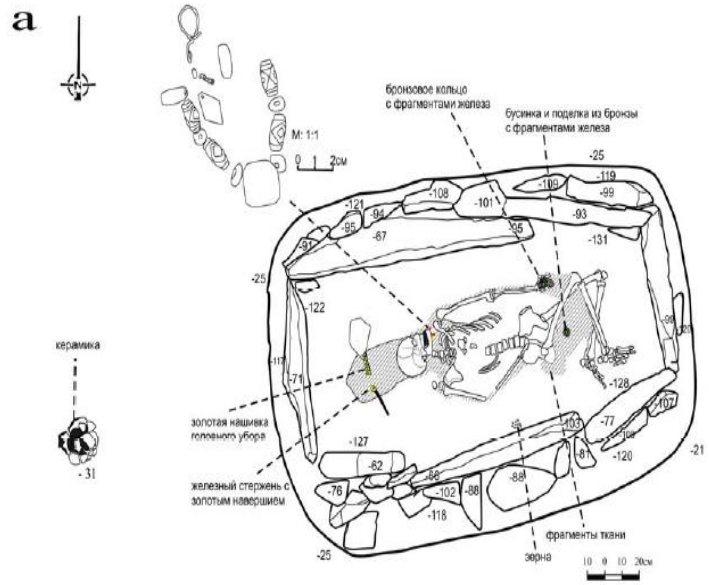
Қызылтас қорымында зерттелген келесі № 7, № 45, № 46 мен № 47 қорғандарының қабір шұңқырларындағы жәшіктеріндегі мүрделер оң қырымен, бастары аздап ауытқушылықпен шығысқа қаратылып жерленген. Ақыреттік заттарына келетін болсақ, оң жақтарында қыш ыдыс, кейде қой асығы, темір пышақ қойылған. № 46, № 47 қорғандарынан қабір шұңқырын толтырған тастардың үстінен аяқтары бүгіліп, бастары шығысқа қаратылып, сол қырымен жатқызылған жылқы табылған (Ткачев, 1992).

2014 жылы А. Айтқали «Шығыс Қазақстанның ежелгі жәдігерлері: мәдени-тарихи үдерістер» гранттық жобасы аясында Семей қаласының маңындағы Көкентау археологиялық ықшам ауданы Қаратөбе қыстауында СШ тізбегіне қарай № 1, 2, 3 обалар зерттелді.

№1 оба зерттелген оба апатты жағдайда, оба антропогендік факторлардың әсерінен жартылай жойылған. Сыртқы белгілері бойынша ол басқа нысандарға ұқсас, үйіндісі топырақ пен тастан тұрады, дөңгелек, қимасында жатаған пішінді. Сыртқы шетінде кромлехтің жұрнақтары жартылай сақталған. Сыртқы сақинасымен қосқанда обаның диаметрі – шамамен 13 м, үйіндінің өзінің диаметрі – 7 м, биіктігі – 0,5 м.

№2 оба қорғанның үйіндісі тасты, аз мөлшерде топырағы бар, солтүстіктен оңтүстікке қарай созылған, жобасында сопақша-тікбұрышты, қимасында линза тәрізді пішінде (3-сурет, б; в). Қорған беті әлсіз шымдалған, ешқандай шұңқырлар мен адам әрекетінің іздері тіркелген жоқ. Қорған үйіндісінің табанынан 3 м жерде қазіргі жер беті деңгейінде қорғанның СШ (солтүстік-шығыс) секторында кіреберісі анық белгіленген қос сақина байқалды. Сақиналар мен үйіндінің арасындағы толтыру болған жоқ (2-сурет). Қорғанның параметрлері: сақинасымен бірге ШБ (шығыс-батыс) – 13,6 м, СО (солтүстік-оңтүстік) – 14 м, ені шамамен 0,5 м. Қабір үсті үйіндісінің диаметрі ШБ – 6 м, СО – 7 м, биіктігі – 0,8 м. Кромлехтен тыс жерде, қорғанның батыс және оңтүстік-батыс жағынан екі шағын тас үйіндісі байқалды. Сүйек қалдықтарының орналасуына қарағанда, мүрде шалқасынан жатқызылған, басы БОБ бағытталған және жүзі СБ (солтүстік-батыс) қаратылған, сол қолы денесінің бойында, оң қолы шынтақ буынынан бүгіліп, алақаны жамбас сүйегінің үстіне қойылған, аяқтары сол жақ бүйіріне жатқызылып, айқастырылған және тізесінен бүгілген. Қаңқаның айналасында киім қалдықтарынан (оның ішінде биік бас киімнен) және төсеніштен қалған, қоңырқай түсті шірінді байқалды. Марқұмның басынан батысқа қарай шамамен 20 см қашықтықта геометриялық және өсімдік тектес өрнектермен безендірілген алтын пластина түріндегі бас киім әшекейі табылды. Осы жерде, онымен бір деңгейде, басы алтынмен қапталған темір түйреуіш анықталды. Қаңқаның мойын омыртқалары тұсынан ромб тәрізді өрнекпен безендірілген түрлі түсті тастар мен алтыннан жасалған алқа тазартылып алынды (7-сурет, в, г). Сол қол саусақтарының фалангалары үстінен дөңгелек пішінді екі темір бұйым және қола сақина анықталды. Ортан жіліктен сәл төменірек жерде моншақтар мен ортасында қола сынықтары бар темір бұйым орналасқан.

Тас жәшіктің оңтүстік ернеуіне жақын жерден дән қалдықтары табылды. Алайда олардың нақты қандай дәнді дақыл түріне жататынын қазіргі уақытта анықтау мүмкін болмай отыр.

Сурет 7. *Көкентау қорымы, Қаратөбе №2 оба.*
(А. Айтқалидің материалдары бойынша)

№ 3 обаның топырағы оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай созылған, жоспарда тікбұрышқа жуық, кесіндіде линза тәрізді пішінде және топырақпен аралас тастардан үйілген (6-сурет, б, в). Оба периметрі бойынша, алдыңғылары сияқты, солтүстік-шығыс жағында екі ірі тастан белгіленген кіреберісі бар қос сыртқы сақинаға ие. Кромлех пен негізгі үйінді арасындағы аумақта тас толтырма болған жоқ. Оба параметрлері: сақинасымен бірге ШБ – 17,6 м, СО – 17 м, ені шамамен 0,8 м. Қабір үсті үйіндісінің диаметрі: ШБ – 8 м, СО – 8,2 м, биіктігі – 0,4 м (5-сурет).

Үйіндіні аршу барысында көне беткі қабатта сақина пішінді жер үсті құрылысы анықталды; оны тұрғызу үшін ұзын жағы бір-біріне қаратып бағытталған орташа және ірі көлемдегі тастар пайдаланылған. Жер үсті құрылысының диаметрі – 6 м.

Сақинаның ортасында қабір үсті тас өрімі тіркелді. Оның астынан ұзын осі БОБ–ШСШ (батыс-оңтүстік-батыс – шығыс-солтүстік-шығыс) бағытында орналасқан, шеттері жұмырланған, тікбұрышты пішінді тар қабір шұңқыры анықталды. Қабір шұңқыры түбіне қарай біртіндеп тарылып, түбіндегі өлшемі 2,1 × 0,6 м құрады.

Қазіргі жер бетінен 34 см тереңдікте № 1 обадан табылғандарға ұқсас қабір шұңқырының ірі тас жаппа плиталары тіркелді. Жаппа плиталардың жоғарғы ұштары солтүстік қабырғаға сүйеліп, төменгі ұштары оңтүстік қабырға бойына орналастырылған. Плиталарды берік бекіту мақсатында олардың төменгі ұштары көлденең қойылған тастармен тірелген.

Жаппа плиталар аршылғаннан кейін, 1,05 м тереңдікте қабір шұңқырының түбінен адам қаңқасы тазартылды. Зерттеу барысында қаңқа мен оған қатысты барлық жерлеу заттарының бастапқы орнында («in situ») сақталғаны анықталды.

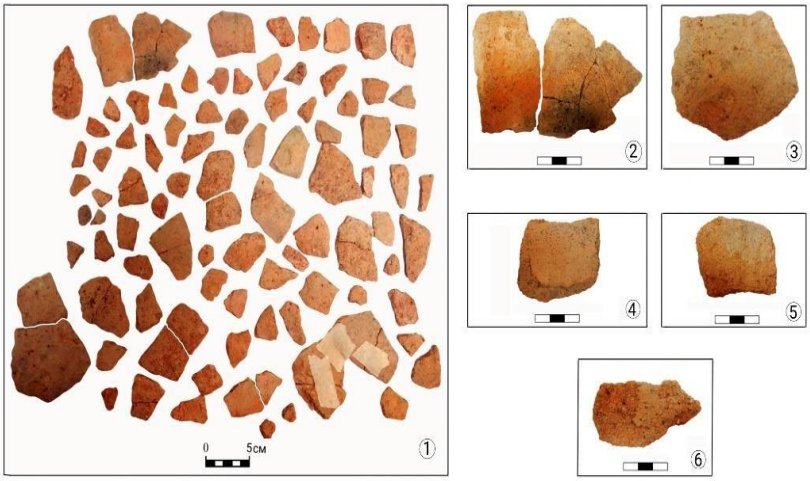
Жерленген адам шалқасынан, тік созылған күйде жатқызылған, қолдары денесінің бойымен созылған, басы БОБ бағытында орналасқан. Мойын омыртқалары мен бассүйек маңынан сердоликтен, агаттан және басқа да тастардан жасалған көптеген моншақтар табылды. Бассүйектен сәл жоғары бөліктен темір түйреуіш (булавка) пен қойдың құйрық омыртқалары анықталды (Айтқали, Жүнісханов, Рахманқұлов, 2014).

Көкентау археологиялық ықшам ауданындағы Қаратөбе обасы соңғы темір дәуірінің ескерткіштерін зерттеудің алғышарты болды. 2023 жылы «Көкентау археологиялық кешені: тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін кешенді зерттеу» ғылыми жобасы аясында Көкентау археологиялық кешенінде соңғы темір дәуіріне тән Хандар сайы 1 қорымына зерттеу жұмысы жүргізілді.

Зерттеу жүргізілген ескерткішке мінездеме берер болсақ, Хандар сайы 1 қорымы – айналадағы ландшафтынан биік оқшау 17 обаны қамтитын кешен. Обаларды нөмірлеу солтүстіктен оңтүстікке қарай ретімен жүргізілген. Бірінші топ қорымның солтүстік шетінде орналасқан екі обаны (№ 1 және 2) қамтиды. Одан 20 м оңтүстікке қарай орналасқан екінші топ жеті обадан тұрады. Үшінші топ та жеті обадан тұрды, алайда ол екінші топтан өзінің кеңістіктік оқшаулығын айқындайтын шағын сатылы биіктікпен бөлінген. Қорым алаңының оңтүстік бөлігіндегі ең шеткі объект – 17-оба соңғы топтан оңтүстікке қарай 120 м қашықтықта оқшау орналасқан. Негізінен ең ірі обалар тобы бірінші және екінші топқа шоғырланған. Обалардың биіктігі 0,6–0,7 м болады, үсті бір қатар тас қалауымен жабылған. Қабір шұңқырынан табылған жәдігерлер қатарында қыш ыдыстың 150-ге жуық сынықтары, сондай-аққұрбандық тасы табылды. Ғылыми сараптамалық талдауға қарағанда, көзешілер құрамында темір мөлшері орташа жоғары балшықты пайдаланған. Балшыққа ұсақталған тау жынысы мен құм қосылған. Нәтижесінде түсі мен текстурасы көптеген ақ және қара минералды қоспалары бар орташа қызыл түсті болып шыққан (4, 6-суретті қараңыз).

Күңгірт түсті шағын бөліктер кездеседі, бірақ қалған жағдайда түсі барлық сынықтар үшін біркелкі (4, 2-суретті қараңыз). Ыдыс қарапайым шұңқырда ошақта күйдіру арқылы өте төмен температурада (<800°C) күйдірілген. Ошақта пайдаланылған отын күйе мен түтіннің аз мөлшері бар тотығу ортасын қалыптастырды, бұл ыдыстың барлық қабырғалары мен ішкі текстурасында біркелкі қызғылт сары түс пайда болуына мүмкіндік берді.

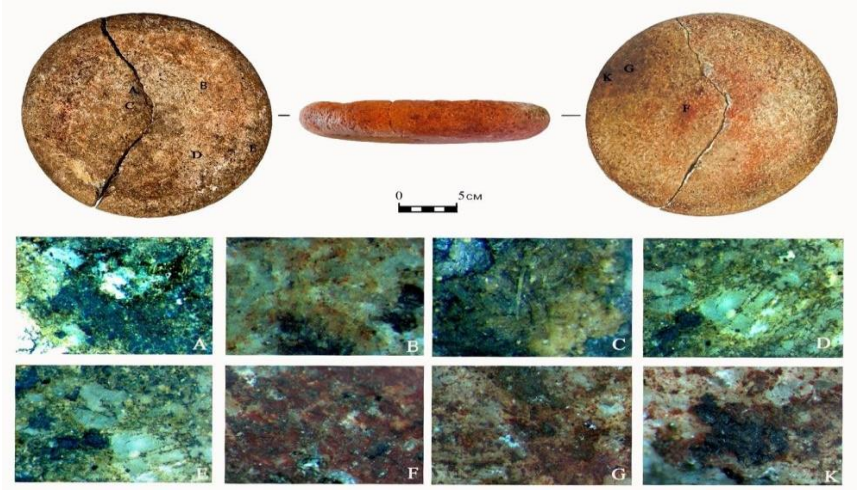
Ыдыстың функционалдық рөлі, сірә, тек салтанатты-ритуалдық сипатта болса керек. Текстурасы өте берік емес, кеуекті әрі қопсыңқы. Сұйықтықтар біраз уақыттан кейін ағып кететін болған. Бұл ыдыс сұйықтық сақтау үшін пайдаланылмаған болуы ықтимал. Бұдан бөлек, қыздыру немесе тамақ пісіру белгілері де жоқ. Тамақ іздері де, көмірлену де, қыздырудан болған зақымданулар да байқалмайды. Осылайша, ыдыс алдын ала ешқандай пайдаланылусыз – тек жерлеу рәсімі кезінде қолданылу үшін ғана жасалған болуы мүмкін.

Сурет 8. *Қышыдыс бөлігі. Көкентау қорымы, Хандар сайы №1 оба. (А. Айтқалидің материалдары бойынша)*

Табылған тағы бір құнды жәдіге құрбандықтасы немесе алтарик орташа тығыздықтағы граниттен жасалған бұйым болып табылады. Жоспарда бұл заттың пішіні сопақша, шеттері асимметриялы, олардың біреуі екіншісінен кеңірек. «Алтариктің» ең үлкен диаметрі – 22 см, биіктігі – 4,3 см, бүйір бөлігінің қалыңдығы – 4 см, ал орталық бөлігінде – 2 см.

Бойлық кесіндісінде бұйым сәл дөңес, жиектері ортасына қарай шамамен 9° бұрышпен еңкейеді. Заттың кесіндісі сопақша. Ортасындағы ойықтың ең үлкен тереңдігі 2,4 см-ге, ал жиектері бойынша 1,9 см-ге жетеді. Бұйымның салмағы 0,93 кг (5-сурет). «Алтариктің» табаны дөңес пішінді, ал үстіңгі беті тар жағында айқын байқалатын қиғаштығы бар тегіс болып келеді. Бұйымның сыртқы беті төмен дәрежеде ажарланған, соның салдарынан онда көптеген кеуектер мен бұдырлар сақталған. Бұл ретте сыртқы жағын абразивті құралмен өңдеу біркелкірек орындалған.

Сурет 9. *Құрбандық тасы . Көкентау қорымы, Хандар сайы №1 оба. (А. Айтқалидің материалдары бойынша)*

«Алтариктегі» макро және микроіздердің фототіркелуі: А – майлы органика қалдығы (100× үлкейтілген макротүсірілім);

В – тас құралдан қалған шеңберлі сызықтардың сақталған іздері (100× үлкейтілген макротүсірілім);

С – бұйымның ішкі бөлігіндегі органика және майлы тамақ қалдықтары (250× үлкейтілген макротүсірілім);

D – бұйым бетіндегі сызықтық тозу іздері (250× үлкейтілген макротүсірілім);

Е – бұйымның бүйір бөлігіндегі сызықтық тозу іздері (200× үлкейтілген макротүсірілім);

F – бұйымның төменгі сыртқы дөңес бөлігіне сіңген жоса (охра) іздері (100× үлкейтілген макротүсірілім);

G – бұйымның сыртқы төменгі бөлігіндегі жоса және майлы тамақ іздері (100× үлкейтілген макротүсірілім);

К – бұйымның сыртқы дөңес бетінің бүйір жағына жақын орналасқан майлы тамақ іздері (200× үлкейтілген макротүсірілім).

Хандар сайы-1 қорымының №8 обасында жүргізілген зерттеу Жоғары Ертіс өңірі мен Шығыс Сарыарқадағы соңғы сақ дәуіріне тән жерлеу дәстүрлері мен мәдени үдерістерді зерттеудегі маңызды нәтижелердің бірі болып табылады. Қазба барысында алынған материалдар, соның ішінде қыш сынықтары мен тас «құрбандықтас» («алтарик»), жергілікті қолөнер дәстүрлері мен сырттан енген мәдени элементтердің өзара сабақтасқанын және өңіраралық байланыстардың дамығанын көрсетеді. (Айткали , Курмангалиев, Ержанова, Каримбаева, 2025).

Алынған археологиялық деректерді жақын маңдағы ескерткіштер материалдарымен салыстыру соңғы сақ дәуіріндегі мәдени динамиканың негізгі заңдылықтарын тереңірек түсінуге, сондай-ақ осы аумақтағы мәдени-хронологиялық үдерістердің өзіндік ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Қазіргі таңда отандық археология ғылымында Еуразияның Ұлы даласындағы тұрғындардың мәдени дамуы басқа өркениеттердің ықпалымен қалыптасты деген көзқарастар біртіндеп қайта қарастырылып, оның орнына далалық өркениеттің өзіндік даму ерекшеліктері болғандығы туралы ғылыми тұжырымдар орныгып келеді. Сонымен қатар, сақ-үйсін кезеңінен бастап алғашқы мемлекеттік бірлестіктердің қалыптасуы туралы ғылыми пікірлер де кеңінен қарастырылуда.

Жоғарғы Ертіс өзені бойында ерте темір дәуірінде қалыптасқан көптеген мәдени дәстүрлердің археологиялық қалдықтары бүгінгі күнге дейін сақталған. Алайда аталған мәдениеттердің қалыптасу тарихы, олардың өзара ықпалдастығы мен мәдени байланыстарының сипатына қатысты әлі de көптеген белгісіз мәселелер бар. Өткен ғасырда жүргізілген археологиялық зерттеулердің бірқатары жүйесіз әдістермен жүзеге асырылып, ғылыми-әдістемелік талаптардың толық сақталмауына байланысты көптеген ескерткіштердің нақты мерзімделуі мен мәдени-тарихи ерекшеліктері толық анықталмаған.

Табиғи-географиялық жағдайлары алуан түрлі Қазақстан аумағында әр тарихи кезеңде шаруашылық жүргізу тәсілі, мәдениеті мен дүниетанымы әртүрлі тайпалар мен халықтар өмір сүрген. Шаруашылық жүйелерінде ортақ белгілер болғанымен, діни-ғұрыптық салт-дәстүрлері мен мәдени ерекшеліктері жағынан бір-бірінен ажыратылатын ежелгі тайпалар сақтардың этномәдени бірлестіктерін құраған.

Қазақстанның ежелгі тарихы мен мәдениетінің тарихи-географиялық шекарасы қазіргі Қазақстан Республикасының саяси-әкімшілік шекарасымен шектелмейді. Мәселен, ерте темір дәуірінде қазіргі Қазақстанның шығыс өңірлері мен Шыңжаңның батыс және солтүстік аймақтарында антикалық және қытай жазба деректерінде тиграхауда сақтары, «алтын қорғанды грифтер елі» және үйсін тайпалары мекендегені туралы мәліметтер кездеседі. Бұл аумақтардың тарихи-мәдени тұрғыдан өзара тығыз байланыста болғанын археологиялық деректер de көрсетеді.

Қазақ халқының тарихы мен мәдениетінің тамыры тереңде жатқанын археологиялық ескерткіштердің кеңістікте жүйелі орналасуы, олардың белгілі бір аумақтарда ұзақ уақыт бойы пайдаланылуы, сондай-ақ жерлеу құрылыстары мен жерлеу рәсімдерінің, тұрмыстық бұйымдар мен қару-жарақтардың өзара ұқсастықтары айғақтайды. Мұндай археологиялық деректер аталған ескерткіштерді қалдырған тұрғындардың этникалық, мәдени және әлеуметтік даму ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Осы бағыттағы зерттеулерді одан әрі жалғастыру ерте темір дәуіріндегі сақ қауымдастықтарының әлеуметтік ұйымдасуын, діни-ғұрыптық және жерлеу салт-дәстүрлерін, қолөнерінің даму деңгейін, сондай-ақ олардың Еуразия даласындағы мәдени және экономикалық байланыстар жүйесіндегі орнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Археологиялық ескерткіштерді кешенді түрде зерттеу арқылы Жоғарғы Ертіс өңірінің ерте темір дәуіріндегі мәдени-тарихи үдерістердегі рөлін айқындап, сақ-үйсін кезеңіндегі далалық өркениеттің өзіндік даму ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан негіздеуге болады.

Алғыс:

Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министірлігі Ғылым комитетінің BR 24992916 " Абай облысын кешенді тарихи-археологиялық зерттеу" ғылыми бағдарламасы шеңберінде қаржылық қолдауы мен орындалды

ӘДЕБИЕТТЕР

Айтқали А. К., Жунисханов А. С., Каирмагамбетов А. М., Ахметов М. Г., & Рахманкулов Е. Ж. (2014). В *Материалы IV Международной научной конференции «Кадырбаевские чтения-2014» (9–10 октября 2014 года)* (с. 151–155). Актобе.

Айткали А. К., Курмангалиев А. К., Ержанова А. Е., & Каримбаева З. Р. (2025). Курган позднесакского времени из Восточной Сарыарки. *Сибирские исторические исследования*, (2), 189–208. https://doi.org/10.17223/2312461

Арсланова Ф. Х. (1969). *Отчет (предварительный) об археологической практике студентов 1-го курса исторического факультета УКПИ в 1968–1969 году* (Опись 2, Д. № 1125, с. 13–18). Архив ИА КН МОН РК.

Омаров Ғ. Қ. (2010). *Алтай-Тарбағатай аралығындағы ерте темір дәуірінің археологиялық ескерткіштері (кезеңделуі, мерзімделуі және мәдени атрибуциясы)* (Тарих ғылымдарының кандидаты диссертациясы). Алматы. Б. 87–94.

Оңғар А. (2010). *Ерте темір дәуіріндегі Қазақ Алтайы мен Жетісу тұрғындарының жерлеу ғұрпы* (Тарих ғылымдарының кандидаты диссертациясы). Алматы. Б. 57–67.

Самашев З. С. (1987). Памятники кулажургинского типа. В *Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС* (с. 95–115). Алма-Ата: Наука.

Самашев З. С., Васютин А. С., Ермолаева А. С., и др. (1988). *Отчет об археологических исследованиях на территории Восточно-Казахстанской области за 1988 год* (Фонд 11, Д. № 2177). Архив ИА КН МОН РК.

Тишкин А. А., & Горбунов В. В. (2006). Горный Алтай в хуннуское время: культурно-хронологический анализ археологических материалов. *Российская археология*, (3), 31–41.

Ткачев А. А. (1993). *Отчет: полевые археологические исследования в Верхнем Прииртышье в 1992–1993 гг.* (Опись 2, Д. № 2424, с. 8–13). Архив ИА КН МОН РК.

Ткачев А. А., & Дубровский В. А. (1996). Погребение воина кулажоргинской культуры. В *Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края: материалы научно-практической конференции* (с. 141–146). Барнаул.

Төлеубаев Ә. Т. (1999). Ертедегі үйсіндердің Тарбағатайдың теріскейіндегі ескерткіштері. *ҚазМУ Хабаршысы. Тарих сериясы*, (12), 23–35.

Төлеубаев Ә. Т., Жуматаев Р. С., & Шагирбаев М. С. (2017). Шілікті IV қорымындағы №7 обаның қазбасы нәтижесі. В Ғ. Қ. Омаров (жауапты ред.), *«Қазақстан мен іргелес елдердің тарихи-мәдени мұрасын зерттеудегі заманауи әдістер мен тұрғылар» атты «IX Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары* (1-бөлім, 337 б.). Алматы: Қазақ университеті.

Черников С. С. (1949). *Древняя металлургия и горное дело Западного Алтая*. Алма-Ата: Наука.

Черников С. С. (1951). Отчет о работах Восточно-Казахстанской экспедиции 1948 г. *Известия АН Казахской ССР. Серия археологическая*, (3/108), 64–81.

Черников С. С. (1948). *Предварительный отчет о работе Восточно-Казахстанской экспедиции в 1948 г.* (Ф. 11, Оп. 2, Д. 120, с. 6). Архив ИА КН МОН РК.

REFERENCES

Aitkali A. K., Zhuniskhanov A. S., Kairmagambetov A. M., Akhmetov M. G., & Rakhmankulov E. Zh. (2014). In *Proceedings of the IV International Scientific Conference "Kadyrbayev Readings-2014" (October 9–10, 2014)* (pp. 151–155). Aktobe. (In Russian).

Aitkali A. K., Kurmangaliyev A. K., Erzhanova A. E., & Karimbayeva Z. R. (2025). A Late Saka Period Burial Mound from Eastern Saryarka. *Siberian Historical Research*, (2), 189–208. https://doi.org/10.17223/2312461 (In Russian).

Arslanova F. Kh. (1969). *Preliminary Report on the Archaeological Field Practice of First-Year Students of the Faculty of History of UKPI in 1968–1969* (Inventory 2, File No. 1125, pp. 13–18). Archive of the Institute of Archaeology of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. (In Russian).

Chernikov S. S. (1948). *Preliminary Report on the Work of the East Kazakhstan Expedition in 1948* (Fund 11, Inventory 2, File 120, p. 6). Archive of the Institute of Archaeology of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. (In Russian).

Chernikov S. S. (1949). *Ancient Metallurgy and Mining in the Western Altai*. Alma-Ata: Nauka. (In Russian).

Chernikov S. S. (1951). Report on the Work of the East Kazakhstan Expedition in 1948. *Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Archaeological Series*, (3/108), 64–81. (In Russian).

Omarov G. K. (2010). *Archaeological Sites of the Early Iron Age in the Altai–Tarbagatai Region (Periodization, Chronology, and Cultural Attribution)* (Candidate of Historical Sciences Dissertation). Almaty. pp. 87–94. (In Kazakh).

Ongar A. (2010). *Burial Customs of the Population of the Kazakh Altai and Zhetysu during the Early Iron Age* (Candidate of Historical Sciences Dissertation). Almaty. pp. 57–67. (In Kazakh).

Samashev Z. S. (1987). Monuments of the Kulajurgin Type. In *Archaeological Monuments in the Flooding Zone of the Shulbinsk Hydroelectric Power Station* (pp. 95–115). Alma-Ata: Nauka. (In Russian).

Samashev Z. S., Vasyutin A. S., Ermolaeva A. S., et al. (1988). *Report on Archaeological Research Conducted in the East Kazakhstan Region in 1988* (Fund 11, File No. 2177). Archive of the Institute of Archaeology of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. (In Russian).

Tishkin A. A., & Gorbunov V. V. (2006). Mountain Altai during the Xiongnu Period: Cultural and Chronological Analysis of Archaeological Materials. *Russian Archaeology*, (3), 31–41. (In Russian).

Tkachev A. A. (1993). *Report: Field Archaeological Research in the Upper Irtysh Region in 1992–1993* (Inventory 2, File No. 2424, pp. 8–13). Archive of the Institute of Archaeology of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. (In Russian).

Tkachev A. A., & Dubrovsky V. A. (1996). Burial of a Warrior of the Kulajurgin Culture. In *Preservation and Study of the Cultural Heritage of the Altai Region: Proceedings of the Scientific and Practical Conference* (pp. 141–146). Barnaul. (In Russian).

Toleubayev A. T. (1999). Monuments of the Ancient Wusun in Northern Tarbagatai. *Bulletin of Kazakh State University. Historical Series*, (12), 23–35. (In Kazakh).

Toleubayev A. T., Zhumatayev R. S., & Shagirbayev M. S. (2017). Results of the Excavation of Mound No. 7 at the Shilikti IV Burial Ground. In G. K. Omarov (Exec. Ed.), *Proceedings of the IX Orazbayev Readings International Scientific and Methodological Conference "Modern Methods and Approaches to the Study of the Historical and Cultural Heritage of Kazakhstan and Adjacent Countries"* (Part 1, p. 337). Almaty: Kazakh University. (In Kazakh).

Автор туралы мәлімет:

Құрманғалиев Арман Қайратұлы *– Гуманитарлық ғылымдар дәрежесінің магистрі (Археолог) Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Археология және этнография бөлімінің жетекшісі, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Сығанақ даңғылы, 24.* ***e-mail: armangayrat2017@gmail.com***

Author Information:

Arman Kairatuly Kurmangaliyev *– Master of Humanities (Archaeologist), Head of the Department of Archaeology and Ethnography, National Museum of the Republic of Kazakhstan, 24 Syganak Avenue, Astana, Republic of Kazakhstan.* ***Email: armangayrat2017@gmail.com***

Сведения об авторе:

Курмангалиев Арман Кайратулы *– магистр гуманитарных наук (археолог), руководитель отдела археологии и этнографии, Национальный музей Республики Казахстан, Республика Казахстан, г. Астана, проспект Сыганак, 24. e-mail: armangayrat2017@gmail.com*

ӘОЖ 902; МҒТАР 03.41.91

М. Елеуов [1], С. Есен [2], А. Молдахмет [3✉], С.Шынар [4]
[1]Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[2]PhD, аға оқытушы, Астана Халықаралық университеті, Астана, Қазақстан
[3✉]PhD, оқытушы, Астана Халықаралық университеті, Астана, Қазақстан
[4]PhD, Түрік тарихы мен мәдениеті қорының (TÜRKTAV) кеңесшісі, Стамбул, Түркия

Баласағұн арқылы өтіп Сарайшыққа жеткен керуен жолдар

Аңдатпа. Мақалада ортағасырлық Қазақстан территориясында саяси-әлеуметтік тұрғыдан гүлденген қалалардың (Баласағұн (Ақтөбе), Исфиджаб, Яссы, Баршынкент, Сарайшық т.б.) қазіргі жай-күйі, экологиялық ахуалы, ескерткіштерде жүргізілген археологиялық зерттеулер және олардан алынған ғылыми нәтижелер, тарихи-топографиялық құрылымы, ерекшелігі, мерзімделу мәселелері жан-жақты қамтылды. Археология ғылымында кең түрде қолданылып жүрген модельдік заңдылықтарға сүйене отырып ортағасырлық Баласағұн және Сарайшық т.б. оның бойында орналасқан қалашықтар жүйесін байланыстыратын керуен жолдарын, жол бағыттарын, әлеуметтік-экономикалық қызметтерін әдіснамалық тұрғыда талданып, жан-жақты ашып көрсетілді. Зерттеудің талдау бөлімінде Шу-Талас өңіріндегі Тараз, Баласағұн, Сырдария-Қаратау алқабында орналасқан Түркістан, Сығанақ қалалары, сонымен қоса Үстірт және батыс Қазақстан аумағынан Сарайшық қалалық орталықтарының өзара байланысын қарастырып, Жібек жолының Қазақстан арқылы өткен керуен жолдарының ғылыми негіздемесі жазылады. Ғылыми негіздемені жазуда ландшафтық және кеңістіктік талдау тәсілдері қолданылды. Мақаланың геотарихи шекаралары, оңтүстік-шығыс жағынан Баласағұн қаласынан бастау ала отырып, батыс өңіріндегі Сарайшық қалашығы болып табылады. Бұл екі ескерткіштің мақалаға арқау болуының екі себебі бар: 1) Ұлы Жібек жолы бойындағы маңызды транзиттік бекет қызметін атқаруы; 2) Қазақстандық керуен жолдардың тоғысатын тоғыз жолдың торабында орналасуымен байланысты. Бұл мәселелер мақаланың нәтиже бөлімінде тарқатылып, жіктеледі. Мақаланың материалдық базасын топтауда отандық зерттеушілер: Ә.Х. Марғұлан, Л.Б. Ерзакович, К.М. Байпаков, С. Жолдасбаев, Т.В. Савельева, М. Елеуов, А. Нұржанов, Д. Талеев. Е. Ақымбек, Ә. Тажекеевтің еңбектері қолданылып, оның ішінде Ұлы Жібек жолының Қазақстан территориясы арқылы өткен керуен жолдары мен оның жүрген бағыттары, жалпы керуен жолдар тақырыбының қалыптасу тарихы, ортағасырлық ескерткіштердің қалалану үдерісі жөнінде, Жетісу, Шу-Талас, Сырдария-Қаратау өңірі, Үстірт шоққылары, Жайық жағысмен жүрген ортағасырлық жолдарға қатысты зерттеулер қарастырылады. Сонмен қатар Ұлы Жібек жолы тақырыбы төңіріегінде ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізген шетелдік ғалымдар: П. Франкоппен, К. Като, Э.В. Ртвеладзенің еңбектерін негізге ала отырып, салыстырмалы-талдау жұмыстары жасалып, тұшымды нәтиежелер алынды.

Ең алдымен ортағасырлық Баласағұн және Сарайшық ескерткіштерінің арасын байланыстырған керуен жолдарының бағыттары яғни, Шу-Талас, Сырдария-Қаратау, Үстірт-Мұғалжар, Жайық-Сарайышық керуен жолдары деп жіктеліп, аталған керуен жолдарының пайда болуы мен даму тарихына қатысты ғылыми тұжырымдар мақала нәтижесінде ұсынылады. Шу өзені бойында орналасқан Баласағұн қалашығынан шыққан керуендер онан әрі Талас өзенінін жағалай Қаратауға, онан Сыр бойына, онан әрі Арал теңізін айналып өтіп көне Мұғалжар тау шатқалдарына, онан Үстірт бағыты арқылы Жайықты бойлай Сарайшық қалашығына жеткені және осы аралықта орналасқан белгілі тарихи ескерткіш нысандарының қазіргі экологиялық ахуалы жайында тың ақпараттар беріледі.

Кілт сөздер. Баласағұн, Сарайшық, Жібек жолы, асу, керуен, транзит, торап, арна, бағыт, қалалық мәдениет.

Караванные пути, проходившие через Баласагун и достигавшие Сарайчика

Аннотация. В статье подробно освещены современное состояние политически-социально благополучных городов (Баласагун (Актобе), Исфиджаб, Яссы, Баршинкент, Сарайшык и др.) На территории средневекового Казахстана, экологическая обстановка, археологические исследования памятников и полученные от них научные результаты, историко-топографическая структура, специфика, вопросы периодизации. Опираясь на модельные закономерности, широко используемые в археологической науке, средневековый Баласагун и Сарайшык и др. методологически проанализированы и всесторонне раскрыты караванные пути, маршруты, социально-экономические услуги, которые связываюли систему поселков, расположенных вдоль него. В аналитическом разделе исследования будет рассмотрено взаимосвязь между городами Туркестан, Сыганак, расположенными в Шу-Таласском регионе Тараз, Баласагун, Сырдарья-Каратауской Долиной, а также городскими центрами Сарайшык с территории Устюрта и Западного Казахстана, излагается научное обоснование караванных путей Шелкового пути через Казахстан. При написании научного обоснования использовались подходы ландшафтного и пространственного анализа. Геоисторическими границами статьи, начиная с города Баласагун с юго-восточной стороны, является город Сарайшык в западном регионе. Эти два памятника послужили основой для статьи по двум причинам : 1) служат важным транзитным постом вдоль Великого Шелкового пути; 2) связаны с расположением казахстанских караванных дорог на стыке девяти дорог. Эти проблемы распространяются и классифицируются в разделе результатов статьи. В группировке материальной базы статьи отечественные исследователи: А. Х. Маргулан, Л. Б. Ерзакович, К. М. Байпаков, С. Жолдасбаев, Т. В. Савельева, М. Елеуов, А. Нуржанов, д. Талеев. Использованы труды Е. Акынбека, А. Тажекеева, в том числе исследования караванных путей Великого Шелкового пути через территорию Казахстана и его маршрутов, истории становления темы караванных дорог в целом, процесса урбанизации средневековых памятников, касающихся средневековых дорог Жетысу, Шу-Таласа, Сырдарья-Каратауского региона, Устюртских холмов, Урала рассматривается. Наряду с этим зарубежные ученые, проводившие научные исследования по теме Великого Шелкового пути: П. Франкоппен, К. Като, На основе работ Э. В. Ртвеладзе были проведены сравнительно-аналитические работы и получены исчерпывающие результаты. В первую очередь, в результате статьи будут представлены научные выводы, касающиеся истории возникновения и развития этих караванных дорог, названных Шу-Талас, Сырдарья-Каратау, Устюрт-Мугалжар, Жайык-Сарайышык, которые соединили между собой средневековые памятники Баласагун и Сарайшык. Сообщается о том, что караваны из городка Баласагун, расположенного вдоль реки Шу, добрались до Каратау вдоль реки Онан и Талас, вдоль реки Онан и Аральского моря, по маршруту Онан Устюрт, вдоль Урала до городка Сарайшык и современной экологической обстановки известных исторических памятников.

Ключевые слова. Баласагун, Сарайшик, Шёлковый путь, перевал, караван, транзит, узел, канал, направление, городская культура.

Caravan routes passing through Balasagun and reaching Saraychik

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the current state of socio-politically prominent urban centers in medieval Kazakhstan, including Balasagun (Aktobe), Isfijab, Yassy, Barshinkent, and Saraishyk. The study examines their environmental contexts, results of archaeological excavations, historical-topographical structures, and distinct developmental features, alongside issues of periodization. Employing established archaeological modeling, the research

methodologically evaluates medieval Balasagun and Saraishyk, providing a holistic view of the caravan routes, itineraries, and socio-economic services that integrated the settlement systems along these paths.

The analytical framework explores the interconnections between the Chu-Talas region (Taraz, Balasagun), the Syr Darya-Karatau valley (Turkestan, Syganak), and the urban hubs of Saraishyk within the Ustyurt and Western Kazakhstan territories. Scientific substantiation of the Silk Road's routes across Kazakhstan is presented through landscape and spatial analysis. Geohistorically, the scope of the study extends from Balasagun in the southeast to Saraishyk in the west. These two sites serve as the primary focus for two reasons: their role as critical transit hubs along the Great Silk Road and their strategic location at the intersection of Kazakhstan's "nine roads."

The findings classify these issues based on a material database that synthesizes the work of prominent domestic researchers, such as A.Kh. Margulan, L.B. Yerzakovich, K.M. Baipakov, S. Zholdasbayev, T.V. Savelyeva, M. Eleuov, A. Nurzhanov, D. Taleev, E. Akynbek, and A. Tazhekeev. Their studies on Silk Road routes, the general evolution of caravan paths, and the urbanization of medieval sites in Zhetysu, Chu-Talas, Syr Darya-Karatau, the Ustyurt hills, and the Ural region are central to the analysis. Furthermore, comparative analytical work incorporates the research of international scholars, including P. Frankopan, K. Kato, and E.V. Rtveladze.

The study concludes with scientific insights into the genesis and evolution of the Chu-Talas, Syr Darya-Karatau, Ustyurt-Mugalzhar, and Zhaiyk-Saraishyk routes, which linked Balasagun and Saraishyk. The article traces the movement of caravans from Balasagun on the Chu River toward Karatau via the Onan and Talas rivers, passing the Aral Sea and Ustyurt, and continuing along the Ural River to Saraishyk. Finally, the paper reports on the contemporary environmental status of these significant historical monuments.

Keywords: Balasagun, Saraychik, Silk Road, pass, caravan, transit, hub, channel, direction, urban culture.

Кіріспе

Ұлы Жібек жолының күрделі транзиттік маңызды бөлігі Қазақстан аумағындағы геотарихи аудандар болып табылады. Себебі еліміздің шығысы, оңтүстігі, батысы арқылы жүрген керуен жолдардың әлемдік тарих сахнасында тарихи құндылығы жоғары. Бұлай деуге негіз болып отырған мемлекетіміздегі әр түрлі ұлт өкілдері. Бұл ұлттардың арғы аталары территориямыздағы ұлыстық бөліністерден қалып қойған. Біршамасы бергі тарихи оқиғалардың салдарынан қалып қойған. Дегенмен бұл ұлттар мен ұлыстардың Қазақстанның мемлекет ретінде қалыптасуында өзіндік үлесі бар. Осы бір күрделі тарихи үдерістегі маңызды факторлардың бірі Қазақстанның керуен жолдары тақырыбы. Ұлы Жібек жолы мен Қазақстан арқылы жүрген ортағасырлық керуен жолдарын оның тармақтарын зерттеу орта ғасырдағы Қазақстан археологиясы үшін аса өзекті мәселе. Өйткені бұл көп жылдардан бері Қазақстан археологиясы ғылымында зерттеу аясынан тыс, кенжелеп қалып келе жатқан тақырып. Археологиялық зерттеулер тек ескерткіштердің жасын, пайда болуы мен даму заңдылықтарымен ғана шектеліп келген. Ал оның басқа қалалар мен байланыс жолын, арақатынынас мәселелері жайлы тақырыптар некен саяқ. Қазіргі күнде ғалымдар үшін Ұлы Жібек жолы және керуен жолдар тақырыбына салмақ түрде қарау кректігін геосаяси жағдайлар көрсетіп отыр. Терриориямыздың тарихын түп-тамырымен танып алуымыз үшін де, орта ғасырлардағы қалалар арасындағы байланыс жолдарына жіті мән бергеніміз дұрыс. Қазақстанның шығысынан батысына қарай жүрген керуен жолдары бойында бірқатар қалалар бой көтерді. Олар: Қойлық, Талхиз, Тараз, Баласағұн, Исфиджаб, Фараб, Яссы, Сауран, Сығанақ, Баршынкент, Жент, Жанкент, Сарайшық т.б. Бұл күндері олардың көбісінде кешенді археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген (Байпаков, Нұржанов, 1992: 36).

Шу-Талас өңірінің Ұлы Жібек жолы бойындағы негізгі қатынас жүйесі ретіндегі орны және жазба деректердегі Баласағұн (Ақтөбе) қалашығы Сырдария-Қаратау жол бағыты арқылы ортағасырлық Сарайшық қалашығына дейін тарқатыла-тарамдалып жүрген керуен

тізбегі мен оның құрылымдық жүйесі зерттеу тақырыбының негізігі айдарлары болып табылады. Жібек жолының Қазақстан арқылы өткен ірілі-ұсақ керуен жолдарының тарихи әрі географиялық тұрғыда зерттеу аясынан кенжелеп қалуына, мәдени және экономикалық тақырып ретінде өз алдына талданбау себептеріне байланысты қазіргі таңда тарихи-археологиялық мәселелерді шешу жөнінде ғылыми-зерттеудің өзекті бағыттарының бірі болып отыр. Сондықтан бұл жұмыста археологиялық қазба жұмыстарының материалдарымен қатар мәдени-кеңістіктік, геотарихи деректерге салыстырмалы талдау ісі қатар жүргізіледі. Сондай-ақ жазба мұралар, орта ғасыр, жаңа заман ғалымдарының тарих яғни Жібек жолы тақырыбына байлынысты жазып қалдрыған ғылыми еңбектері осы зерттеу мақаламызда жіті талданатын болады.

Қазақстан терриориясы арқылы жүрген керуен жолдарының тармақтары сонау ерте кезекдердегі үйсін, қаңлы, ғұндарың заманынан басталады. Ал біз қарастырған Қазақстанның керуен жолдары Түрік қағанаты яғни ерте ортағасырлар дәурі болып отыр. Орта ғасырларда халықаралық маңызды жолдардың бірі әрі бірегейі Ұлы Жібек жолы болды. Бұл жол Қытайдан бастау алып Үндістан және Азияның орталық бөлігі арқылы Еуропаға Жерорта теңізі аймағымен жеткен. Жібек жолымен 169-дан аса тауар тасмалданғаны жайында жазба деректерде құнды ақпараттар кезедеседі. (Sima, 1993: 143**)**. Ерте орта ғасырларда бұл жолдың бойында құдықтар, сардобалар болды. Ал дамыған орта ғасырларда көпестерге арнайы бекет не керуен тоқтайтын аялдамалар (керуен сарайлар) салынды. Әрине жол болған соң табиғи кедергілер (өзен-су, асу т,б.) болатыны рас. Мұның алдын алу мақсатында көпірлер не өзенді кесетін өткелдер пайда бола бастады. Белгілі қалаларда әр түрлі қолөнер бұйымдарымен қатар, шығыстан және батыстан келген жеміс-жидектер саудаға түсті. Бұл жолдың көптеген бағыттары территориямыз арқылы жүрді. Қарастырып отырған тақырып осы жолбағыттың Баласағұннан шығып Сарайшыққа жеткен керуен жолдары жайлы. Осы тармақ батыс және шығыс мәдениеттерін жақындастырып, стратегиялық даңғыл ретінде қызмет етті. Бұл жол қазақ даласының геотарихи өңірлері арқылы үздіксіз жүріп отырды.

Материалдар және зерттеу әдістері

Жұмыстың негізгі материалдық қоры ретінде Қазақстан аумағы арқылы өткен керуен жолдар және оның бойындағы археологияқ ескерткіштерден кездескен деректер, мұрағат құжаттары сондай-ақ соңғы жылдары жарияланған геотарихи, этноархеологиялық еңбектер, оқулықтар негізгі назарға алынып отыр. Орта ғасырлардан белгілі Тараз, Исфиджаб (Шымкент), Яссы (Түркістан), Сауран, Сығанақ, Асанас, Қышқала (Баршынкент), Жаңақала (Жент), қалашықтарында жүргізілген археологиялық зерттеулер кезінде қол жеткен материалдар кеңінен пайдаланылды.

Ескерткіштердің тарихи-топографиялық орналасу ерекшеліктері анықталып, мерзімделуі, өзара мәдени баланысына қатысты тарихи-мәдени талдау жұмыстары жүргізілді. Орта ғасырлардағы геотабиғи ортаны кеңістіктік-ландшафты талдау әдісі арқылы Қазақстанддық керуен жолдары мен олардың өзара байланысы қарастырылды. Осы арқылы керуен жолдары бойында орналасқан белгілі ескерткіштердің функционалдық қызметі ашып көрсетілді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазақстанның ортағасырлық керуен жолдарының зерттелуі бірнеше тарихи кезеңді қамтиды. Алғашқы жүйелі деректер XIX ғасырдағы өлкентанулық бағыттағы жазбаларды айтуға болады. Осы бағыттағы алғашқы жазбалар Ш. Уәлихановтың еңбектерінде көрініс тапты. Ш. Уәлиханов өзінің Қашқария сапары туралы жазбаларында Қазақстан аумағындағы сауда жолдарын сипаттай келе, бұл жолдардың тек экономикалық емес, саяси-стратегиялық маңызын атап айрықша атап өтеді (Уәлиханов, 1985: 385).

Тікелей мақала тақырыбына қатысты зерттеу ісі XX ғасырдың ортасында жүйелі сипат ала бастады. Қазақстан аумағындағы керуен жолдардың тармақтары мен бағыттары жөнінде

анағұрлым көлемді материалдар қалдырған Ә. Марғұлан болды. Ғалым өз еңбектерінде оңтүстік, орталық Қазақстан арқылы өтетін бірнеше керуен жолдарын зерттей отырып, олардың бойындағы ірі қалалар мен керуен сарайлардың орналасу реті мен заңдылықтарын түсіндіре келіп, Жетісу мен Сырдария аймағындағы қалалар желісінің сауда жолдарын бірегей сабақтастықта қалыптасқанын атап көрсетеді (Марғұлан, 1950: 112-118).

Ә.Х. Марғұланның «Древние караванные пути через Бетпақдала» атты Қазақстанның керуен жолдарына байланысты жарияланған алғашқы мақаларының бірінде Бетпақдала арқылы өткен көне керуен жолдарының бағыттары мен тармақтары жайлы құнды пікірлер айтылған. Автор бұл зерттеуінде Қазақстан аумағындағы Бетпақдала шөлін кесіп өтетін бірне бағыттарды айта отырып, оңтүстік өңірлермен өзара байныс тораптарының болғандығын дәлелдейді. Ғалымның пікірінше, Бетпақдала арқылы жаздың ең ыстық кезеңінде өту қауіпті болғандықтан, керуендер көбіне ерте көктемде немесе күздің аяғында, жауын-шашыннан кейін жүретін болған. Зерттеуде осы өңір арқылы өткен бірнеше маңызды керуен жолдары «Хан жолы», «Қарқаралы жолы», «Уанас жолы», «Жетіқоңыр жолы» және «Сарысу жолының» негізгі бағыттары көрсетіледі. Бұл бағыттар оңтүстік аймақтарды Орталық Қазақстанмен, Ертіс бойымен және Батыс Сібірмен байланыстырып, сауда мен мәдени байланыстардың дамуына ықпал еткен. Сонымен қатар кейбір жолдар Сырдария өңірінен Торғай даласы арқылы Оңтүстік Оралға дейін созылып жатқан маңызды қатынас бағыттары болған (Маргулан, 1949: 68-78).

Л.Б. Ерзаковичтің «Караванные пути юга Казахстана в XIII–XYIII вв.» атты еңбегінде Оңтүстік Қазақстан аумағындағы ортағасырлық керуен жолдары жан-жақты талданған. Автор зерттеу барысында Қазақстан жері арқылы өткен Плано Карпинидің (1246 ж.), Вильгельм Рубруктың (1253 ж.) және Гетумның (1254 ж.) саяхат бағыттарын қарастырып, олардың жүріп өткен жолдарын салыстырмалы түрде зерттейді. Сонымен қатар мақалада XIII–XYIII ғасырлар аралығында Оңтүстік Қазақстан өңірінде қалыптасқан керуен жолдарының бағыттары мен олардың тарихи маңызы сипатталады (Ерзаевич, 1969: 79-85).

К.М. Байпаков Қазақстан мен Орта Азиядағы урбанизация үдерісін керуен жолдармен байланыстыра отырып, қалалар экономикалық-географиялық орталықтар ретінде қалыпстасқанын археологиялық зерттеулер негізінде дәлелдейді (Байпаков, 1986: 45-51).

С. Жолдасбаев Ұлы Жібек жолының Қазақстанның ортғасырлық қалалары мен елді мекендерінде айтарлықтай рөл атқарғанын атап көрсетеді. Ғалымның айтуынша, VI ғасырға дейін қалалар мен бекіністер қалыптасып, халықтың шаруашылық пен мәдени өмірін қамтамасыз еткен. Шығыс аймақтарда бұл қоныстардың дамуы ерекше маңызды болып, олардың құрылымы мен рөлі айқын көрінген.

X–XI ғасырларда қалалар мен қорғандар қарқынды дамып, жаңа құрылымдар пайда болды. Қала-қорғандар жүйесі тұрғындардың әлеуметтік және сауда қатынастарын нығайтып, экономикалық және мәдени байланыстарды күшейтті.

Сонымен қатар, бұл орталықтар ғылыми, мәдени және әскери маңызы бар нысандар ретінде де қызмет атқарған. Археологиялық қазбалар бүгінгі күнге дейін олардың тарихи рөлін, орналасуын және дамуын айқын көрсетіп отыр. Бұл Жібек жолының өңірдегі ықпалын зерттеуде маңызды дерек болып саналады (Жолдасбаев, 2015: 127-130).

М. Елеуов Шу мен Қаратау өңіріндегі керуен жолдарының бағыттарын зеттеп, Түрік жолы, Шу жолы және Қаратаудың сол жағалық, оң жағалық тармақтарын жүйелеп, ғылыми айналымға қосқан (Елеуов, 1999: 205-214).

Д.Талеев Жетісу мен Іле аңғары аумағы арқылы өткен Ұлы Жібек жолының бағыттары талдап, тарихи-мәдени дамуы аясында қалалық және ауылдық қоныстардың орналасуын анықтауға назар аударған. Өңірді кесіп өткен керуен жолдарының үш негізгі тармағын айқындап, осы жолдардың бойында қызмет еткен басты тораптар қалалар мен керуен-сарайлардың орналасуын көрсететін археологиялық картаны құрастырған (Талеев, 2025: 6). Зерттеуші Жібек жолының Испиджаб және Шаш арасындағы керуен жолын жан-жақты талдап, оның бойындағы қалалардың орналасуына көңіл бөлген (Талеев, 2019: 249-255).

А. Нұржанов «Өркениеттер тоғысындағы Жібек жолы» атты мақаласында: «Ұлы Жібек жолы тек сауда қатынастарын қамтамасыз еткен бағыт қана емес, сонымен қатар әртүрлі халықтар мен мәдениеттерді өзара байланыстырып, өркениеттердің дамуына ықпал еткен тарихи жол» екенін жеткізеді (Нуржанов, 2015: 112).

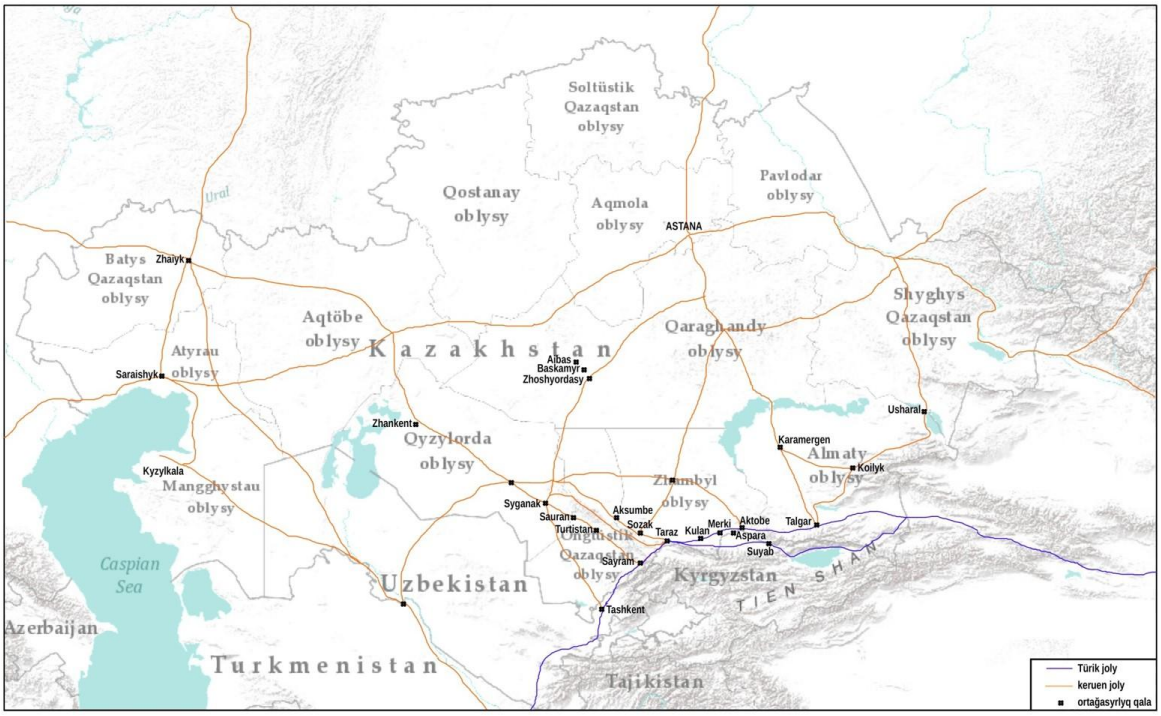
Е. Ақымбектің зерттеуінде ежелгі және орта ғасырлар кезеңінде керуен жолдарының ең күрделі әрі қауіпті бөліктерінің бірі саналатын Қастек және Ырғайты асулары қарастырылады. Автор Тянь-Шань (Тәңіртау) жоталары аумағындағы географиялық жағдайды талдай отырып, Қастек асуының Қастек пен Жетіжол тау жоталарының арасында орналасқанын, ал Ырғайты асуы Жетіжол мен Атжайлау тауларының аралығында жатқанын атап өтеді (Акымбек, 2022: 168).

Ә. Тәжекеев Сығанақ пен Асанас қалашықтарын өзара жалғастырып тұрған керуен жолдарын, сондай-ақ сол бағыт бойында орналасқан ірі қоныстарды жан-жақты сипаттайды. Мақаланың зерттеу аумағы Қызылорда облысының Жаңақорған, Шиелі және Сырдария аудандарын қамтыған. Автор зерттеу барысында негізгі дереккөз ретінде Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының бүгінге дейін толық жарияланбаған мұрағаттық материалдарын пайдаланған (Тажекеев және т.б, 2022: 171).

Тақырыпқа тікелей қатысты болмаса да жанама түрде ойтұжырымдар жасауға септігін тигізетін шетелдік авторлардың еңбектерін атауға болады. Солардың бірі Э.В. Ртвеладзе Сырдария арқылы жүріп өткен керуен бағыттарын Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағы ретінде қарастырса (Ртвеладзе, 1999: 156), К. Като өңірдегі керуен тармақтарын дала жолдары ретінде сипаттай келе, оның экологиялық артықшылықтарын атап көрсетеді (Kato, 1998: 204).

Аталған ғылыми еңбектер мақала тақырыбын зерттеуде теориялық тұрғыдан бағдар болады. Бұрын жүргізілген зерттеулердегі деректер мен тұжырымдар Баласағұн мен Сарайшық қалаларының арасындағы көне қатынас жолдарының бағытын анықтауға және оларды ғылыми тұрғыдан жүйелеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар бұл еңбектер ортағасырлық кезеңдегі керуен жолдарының қалыптасу ерекшеліктерін, олардың табиғи-географиялық ортаға тәуелділігін және аймақтар арасындағы экономикалық байланыстарды түсіндіруге көмектеседі.

Зерттеушілердің еңбектерінде келтірілген мәліметтерді салыстыру мен талдау арқылы әртүрлі бағыттардың өзара байланысы айқындалып, Баласағұн мен Сарайшық арасындағы негізгі жолдардың желісін қалпына келтіруге мол мүмкіндік болып табылады. Осылайша алдыңғы зерттеулерде жинақталған тарихи және археологиялық материалдар қарастырылып отырған мәселені кеңірек түсіндіруге, сондай-ақ керуен жолдарының құрылымы мен олардың өңірлік маңызын анықтауға әдістемелік негіз қалыптастырады (1-сур).

1-сур. *Ұлы Жібек жолының Қазақстан аумағы арқылы өткен тармақтары (Елеуова, Есенов, 2019: 146)*

Талдау

Ортағысырлық Баласағұн қаласынан басталып батыс шекарасында Сарайшыққа дейінгі аралықты қамтиытын керуен жолдарының бағыты бір ғана керун сүрлеуі емес, бірнеше тарихи-мәдени аумақтарды өзара байланыстырып жатқан күрделі жол тораптарының жүйесі. Шу мен Талас өзендерінің аңғары, Қаратау асулары, Сырдарияның бойы, Үстірт жазығы мен Жайық жағалауы арқылы өткен керуен жолдары бір-бірімен жалғасып жатқан тари-мәдени көпір десе болады. Бұл жекелеген аумақтардың табиғи-географиялық ерекшеліктеріне қарай өзіндік сипаты бар және әрқайсысы қалааралық қатынастар жүйесінде өзіндік қызмет атқарып отырған. Зерттеушілер тарапынан байланыстың бұндай сипаты «жаһандық сауда артериялары» ретінде бағаланып, Ұлы Жібек жолының жекелеген тармақтары сол жолдың бойындағы ірі мемелекеттер мен қалалық орталықтардың экономикалық күре тамыры және саяси тұрақтылықтың негізі тетігі ретінде қызмет атқарған (Frankopan, 2015: 142). Осы тұрғыдан алғанда, Баласағұн мен Сарайшық арасындағы керуен жолдарының тек аумақтық қана емес Еуразиялық кеңістіктің ішкі күре жолы ретінде қызмет атқарды деп бағамдауға болады.

Ортағасырлық Баласағұннан басталып Сарайшыққа дейінгі үлкен аумақты қамтитын жолдардың топтамасын бірнеше өтпелі аумақтарға бөліп қарастыруды ұсынып отырмыз.

Солардың алғашқысы Шу алқабындағы өтпелі аумақ. Қазақстан аумағы арқылы өтетін керуен жолдарының шығыс тараптан келетін бірнеше бағыты белгілі (Елеуов, 1998: 27). Олардың негізгісі осы Шу өзенін жағалап жүрген. Біз қарастырып отырған Баласағұн қаласы (қазіргі Ақтөбе қалашығы) осы Шу алқабының орталық бөлігінде орналасқан және ортағасырлық Жетісу өңірінен келетін керуен жолдарының тоғысқан жерінде орналасқан аса маңызды қалалық орталықтардың бірі. Оның орналасқан жері шығысы Шу, батысы Талас өзенінің аңғары және Тәңірі тауының теріскей бөктеріндегі өткелдер мен жазық дала белдеуінің түйісетін оңтайлы жерде орын тепкен. Бұл қаланың транзиттік маңызын айқындаған негізгі факторлардың бірі болды. Мақала мазмұнында керуен жолдарының бастауын осы қаладан алынып отырған себебі де сондықтан. Ортағасырлық Баласағұн (Ақтөбе) қаласы қазіргі Жамбыл облысының Шу ауданы, Ақсу ауыла қарасты аумақта орналасқан. Ескі қаланың орны Ақсу және Қарабалта өзендерінің тоғысқан жеріндегі кең

жазықта орын тепкен. Археологиялық зерттеу нәтижелеріне сүйенсек VI - XIII ғасырлар аралығында өмір сүрген бұл тарихи мекеннің топографиялық құрылымы бірнеше маңызды бөліктерден тұрады. Оның ішінде орталық аймақ (цитадель, шахристан 1 және шахристан 2, шаруашылық бөлігі және оны қоршап жатқан бірнеше ұзын қорғаныс қамалдары бар (Елеуов, 2021: 63). Өңірде ұзақ жылдар ғылыми – зерттеу жұмыстарын атқарған археолог М. Елеуов Шу керуен жолын жан-жақты талдай отырып, Сол жағалық Шу жолының тармақтары Шөміш, Құлан (Луговое) арқылы өтіп, Баласағұнға жеткенін көрсетеді (Елеуов, 1999: 208-210). Бұл бағыт Шу өзенінің сол жағалауындағы тұрақты өткелдердің орына қарай қалыптасқан. Сонымен қатар Ақсу және Соқұлық шатқалдары арқылы өтетін тау бағыттары Баласағұнды Іле Алатауы бөктерімен байланыстыратынын жазады (Елеуов, 2021: 42). Автор Баласағұн қаласы жайлы аңыз-әңгімелерді жинақтай отырып, кереуен жолдарының оң жағылық және сол жағалық бағыттағы нақты тармақтарын атап көрсетеді (Елеуов т.б. 2025)

Жергілікті зерттеушілер Жетісу мен Шу бойындағы ортағасырлық қалалардың орналасу тәртібін сипаттай отырып, олардың экономикалық-географиялық артықшылықтары ретінде ерекшелейді (Байпаков, 1986: 80-82). Баласағұн да осы санаттағы маңызды орталық қалалық орталықтардың болып табылады. Баласағұнның маңыздылығы оның тек жергілікті деңгейде емес, аймақаралық транзитте де жетекші рөл атқарғандығын ерекешелеп көрестуге болады. Археологиялық қаза жұмыстары кезінде ашықлған құрлыс нысандары мен табылған жәдігерлер қалада өндіріс орындарымен қоса импорттық тауарлар (түрлі қыш бұйымдар пен тұрмыстық заттар т.с.с..) Талас пен Сырдария бағыттарына жіберіліп отырғандығын көрсетеді (Шалекенов, 1978: 190). Мұның өзі Баласағұн қаласын шығыс аумақтағы ірі орталық мекен ретінде тануға мүмкіндік береді.

Баласағұн қаласының гүлденуіне оның шаруашылыққа қолайлы экологиялық артықшылықтары үлкен әсер етті. Мұнда шағын өндірістен бастап, қолөнер, сауда және әкімшілік орталықтарға дейін шоғырланды. Біз оны қалау аумағында жүргізілген археологялық қазба барысында ашылған әртүрілі мақсатта салынған құрлыс қалдықтарынан ақ байқай аламыз. Мысалы қала цитадельдің солтүстік шетінде жүргізілген археологиялық қазба барысында екі бөлмелі монша, су құбырының жүйесі және тереңдігі 8 метрге жететін құдықтық қалдықтары ашылған. Құрлыс ерекшелігене қарай ол монша XI - XII ғасырларда тұрғызылған деп болжам жасалған. Цитаделдің солтүстік-батыс бөлігінен 13 бөлмелі салтанатты сарай кешені ашылған. Сарай құрылысы тұрғын-жай, қонақ бөлме мен шаруашылық аумақтарынан тұрады. Қазба кезінде кей бөлмелерден әртүсті ою-өрнекті сылақтардың ізі кездескен. Сарай жобамен XI- XIII ғасырлар аралығында қолданыста болған. Қаланың орталығына іргелес (оңтүстік-батыс қабырғасы бойында) орналасқан екі мұнара да зерттеу жұмыстары жүргізіліп, қаланың VIII ғасырлар шамасында бекінісі берік қалаға айналғандығын анықтайтын деректер табылған. Сонымен қатар 2009-2015 жалдары қала цитадельінің оңтүстік-батыс бөлігінде орналасқан аумағы 26×26 метр болатын сегіз құрылыс үлкен мұнараның орны табылып, ашылды (Елеуов, 2021: 18-26). Дәл осы мұнара құрлысының табылуы Ақтөбе қаласының ортағасырлық Баласағұн қаласа болғандығын нақтылай түсті.

Жоғарыда аталған археологиялық зерттеу нәтижелеріне қарай отырып біз қаланың экономикалық әлеуеті мен оның тұрақтылығын байқай аламыз. Бұл деректер қаланың керуен торабы ретіндегі маңызын да байқатады. Егер бұл қала жол бойында тұрған қатардағы бекеттердің бірі болса, жоғарыра айтылған ауқымды құрлыс орынадры болмаған болар еді. Демек Баласағұн қаласынан алынған археологиялық деректер оның өндірістік және тұрмыстық кешендерінің тұрақты түрде дамуда болғандығын көрсетеді.

Келесі транзиттік тораптың бір бөлігі ретінде Шу, Талас, Қаратау бағытын атауға болады. Баласағұннан батысқа қарай бағыт алған керуен жолдар Талас аңғары арқылы жүрді. Бұл бағыт Мерке мен Құлан арқылы өтіп Таразға жетеді. Тараз VII ғ. бастап халықаралық сауда орталығы ретінде белгілі (Елеуов, 2017: 92). Талас аңғары Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан арасындағы дәліз қызметін атқарды. Себебі керуендердің өзен аңғары бойымен жүретіндігі заңды құбылыс. Т.В. Савельева Іле Алатауы бөктеріндегі отырықшы мәдениетті

талдай отырып, тауды бөктерлеп жүретін жолдардың VII - XIV ғасырлар аралығында қарқынды түрде жандана бастағандығын атап көрсетеді (Савельева, 1991: 37-39). Бұл белдеулік жолдар да Баласағұннан шыққан бағыттардың Талас арқылы әр қарай жалғасуына үлкен мүмкіндік жасады.

Тараздан әрі жол Қаратау асулары арқылы Испиджабқа (Сайрам), онан әрі Түркістанға (Ясы) бағытталды. Қаратау жотасы табиғи тұрғыдан кедергісі көп жол бағыты болғанымен, табиғи асулар керуен жолдарының белгілі бір бағыттарының қалыптасуына әсер етті. Осы асулар арқылы асып өтіп Жетісу өңірінен шыққан керуендер Сырдария бойына жетті. Бұл тораптың маңызы Баласағұнды Сырдария бойындағы қалалармен тікелей байланыстырды. Осылайша, Шу өңіріндегі керуен ағыны Оңтүстік Қазақстан бағытында жалғасып жатты.

Келесі бір транзитік аумақты Сырдария өзенінің бойындағы қалалар жүйесі құрайды. Яғни Сырдария аңғары ортағасырлық Қазақстан аумағындағы ең қарқынды урбанизацияланған аймақтардың бірі болды. Бұл өңірдегі қалалардың орналасуы өзен аңғарының ыңғайына қарай қалыптасқан. Ә.Х. Марғұлан Сырдария бойындағы қалалардың өзен аңғары бойымен тізбектеле орналасқанын және олардың негізгі қызметі сауда орталықтары ретінде дамығанын атап көрсетеді (Маргулан, 1950: 121). Бұл қалаларға Ясы, Сауран, Сығанақ Баршынкент, Жент т.б. ірі орталықтарды жатқызамыз. Бұл қаллар әр кезеңде Орта Азия мен далалық өңірлер арасындағы негізгі көпір болды. Сондай-ақ Ясы саяси-әкімшілік, Сауран халықаралық сауда-саттықта ерекше рөл атқарса, Сығанақ қорғанысы берік орталықтардың бірі ретінде қызметтер атқарған. Жент, Жанкент қалалары болса Арал маңы бағытындағы стратегиялық орталықтар еді.

Қазақстан аумағындағы керуен жолдарын зертеуге үлкен үлес қосқан ғалымдардың бірі К.М. Байпаков бұл қалалардың тек тұтыгушы аймақ қана емес халықаралық сауда қатынастарына әскер еткен ортылықтар ретінде қызмет атқарғандығын ерекше атап көрсетеді (Байпаков, 1986: 82). Ғалымның Сырдария бойындағы қалалар арасындағы қашықтық керуен қозғалысының тәуліктік мөлшері мен қалыпты өлшемдеріне сәйкес келеді. Яғни бұл қалалар мен шағын бекеттер керуен бағыттарының бойында нақты есеппен, жоспарланған түрде орналасатындығын көрсетеді. Бірінші кезете су ресурстарымен камтылған және қауыпсіздігі қамтамасыз етілген тұрақты қызметтік жүйесінің болғандығын көрсетеді. Осылайша, Сырдария белдеуі Баласағұннан басталған керуен бағытының орталық буыны ретінде қызмет атқарды деуге негіз бар.

Керуен жолдарының бағыты онан әрі Арал, Үстірт, Жайықа жалғасатын далалық аумққа өтеді. Бұл торап Жанкенттен батысқа қарай бағытталып Үстірт жазығы арқылы жалғасады. Үстірт табиғи-климаттық тұрғыдан ауыр да қауіпті жолдардың бірі. Алайда, әр тарихи кезеңдерде бұл өңір тұрақты түрде пайдаланылып отырған. Үстірт арқылы өтетін керуен жолдары құдықтар мен табиғи нысандар басты бағдар ретінде пайдаланылады. Бұл жолдар Сырдария белдеуін Жайық аңғарымен байланыстырды. Үстірт аумағындағы керуен жолдарының жүйесі ең осалбөлігі болғанымен, стратегиялық маңызы өте жоғары болды. Ол әсіресе оңтүстік өңірлерді Түрік қағанты мен Алтын Орда кезеңдері аралығында батыс аймақтармен байланыстырған басты керуен жолының торабы болады. Керуен жолдарының дәл осы тармақтарына қатысты К. Като далалық аумақтар ақрылы жүрген жолдарды «Steppe Route» ретінде сипаттай отырып, олардың шапшаң қозғалып, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану арқылы еш кедергісіз жүріп отыратындығын таңдана сипаттайды (Kato, 1998: 204).

Қазақстан аумағының батыс шекарасындағы оратлықтардың бірі Жайық өзенінің бойында орналасқан Сарайшық қаласы. Сарайшық қаласы XIII - XIV ғасырларда Жошы ұрпақтары билеген Алтын Орда мемлекетінің маңызды орталықтарының бірі болды. Ол Орта Азиялықтарды Еділ бойы, Қырым бағыттарын байланыстырды. Сарайшықтың маңыздылығы оның халықаралық сауда кеңістігіне тікелей шығуымен байланысты. Қала аумағында жүргізілген зерттеулерден әртүрлі мәдени дәстүрлердің тоғысқан ортасы болғандығын байқаймыз (Сарайшық бабалар мұрасы, 2015: 18). Бұл оның тек аймақтық қана емес, халықаралық деңгейдегі орталық болғанын көрсетеді.

Осылайша, Баласағұннан басталған керуен жолдарының желісі Сарайшықта жаңа экономикалық кеңістікке қосылды. Яғни аталған жол торабы Қазақстан аумағын халықаралық сауда жүйесіне біріктірген құрылымдық белдеу болды. Бұл транзиттік жүйені кешенді талдау ортағасырлық Қазақстан аумағындағы экономикалық, урбанистік және геосаяси процестерді жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл бағытты тек географиялық қозғалыс бағыты немесе сауда керуендерінің жолы ретінде қарастыру жеткіліксіз. Ол, әртүрлі табиғи-географиялық белдеулерді, шаруашылық типтерін, этносаяси құрылымдарды және мәдени кеңістіктерді біріктірген көпқабатты тарихи жүйе.

Сөз бөліп отырған бұл керуен тармақтары ұзақ тарихи кезеңде (VI–XIV ғғ.) қызмет атқарғандықтан, оның құрылымы бір мезгілдік құбылыс емес, ұзақ уақыт бойы тарих сынан өткен процесстердің нәтижесі. Сондықтан бұл тақытыпты талдау барысында кеңістіктік, экономикалық және саяси факторлардың өзара ықпалдастығын кешенді түрде қарастыру қажет.

Нәтижелер

Зерттеу барысында ортағасырлық Қазақстан аумағындағы керуен жолдарының жүйесі ғылыми еңбектер мен археологиялық зерттеулер негізінде сараланды. Қол жеткізген нәтижелер келесідей ғылыми қорытындыларды жасауға мүмкіндік береді.

Бағасағұн мен Сарайшық аралығындағы керуен жолдарының негізгі бағыттары мен тораптары айқындалды. Ш. Уәлиханов, Ә.Марғұлан, К. Байпақов, М. Елеуовтың еңбектерін салыстырмалы түрде талдау нәтижесінде, Қазақстанның оңтүстік және батыс аймақтарын байланыстырған Шу мен Талас өзендерінің аңғары, Қаратау жоталарын басып өткен асулар, Сырдария жағалуы, Арал теңзіңнің атырабы және Үстірт арқылы өтіп Сарайшыққа барған керуен тармақтарын жекелеген аудандарға бөле отырып талдау жасалды. Әрбір аудан географиялық ерекшеліктеріне және тарихи нысандардың орнылысу жағдайынна қарай топтастырылды.

Жалпы алғанда зерттеу нәтижелері керуен жолдарының қалыптасуына табиғи-географиялық факторларға байналысты қалыптасытыны басты ерекшелігі ретінде сипатталды. Сауда жолдары көбіне өзен аңғарлары, тау-шатқалдардың асулары және су көздері (құдықтар) бар аймақтар арқылы өткен. Бұның мысалу ретінде Қараутау асулары немесе Үстірттің шөлді даласындағы керуен бағыттарын айтуға болады. Бұл керуендердің ұзақ қашықтыққа қауіпсіз және қауіпсіз жүріп-тұруына мүмкіндік береді. Сонымен қатар керуен жолдарының бойында керуен-сарайлар мен төрткүл сипатындағы шағын тұрақтар қалыптасқан. Олар керуеншілердің тоқтап дамылдауна, жергілікті тұрығадрмен айырбас, сауда жүргізуіне және жол қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қызмет еткен.

Баласағұн немесе Сарайшық қалаларында жүргізілген археологиялық зерттелерден алынған материалдар мен жазба деректерді талдау нәтижесінде ортағасырлық қалалардың нақы орналасқан жері мен оның керуен жолдары үшін маңызы, сондай-ақ тарихи, стратегиялық маңызы айқындалды.

Сонымен қатар зерттеу барысында керуен жолдарының аймақтық урбанизация процесіне ықпал еткені ерекешлеп атауға болады. Ә.Х. Марғұланның, К.М. Байрақовтың зертеу қорытындыларына сүйене отырып сауда жолдарының бойында орналасқан қалалар уақыт өте келе ірі саяси және экономикалық орталықтарға айналып, аймақтың әлеуметтік тұрғыда дамуына әсер еткендігі нақтылана түсті. Бұл жағдай керуен жолдарының тек сауда жүйесі ғана емес, сонымен бірге мәдени ламасу мен тіпті өркениеттік өзгерістердің маңызды тетігі болғанын айғақтайды.

Қорытынды

Ортағасырларда Ұлы Жібек жолы мен Қазақстан аумағы арқылы өткен керуен жолдарының жекелеген тармақтарын кешенді түрде зерттеу Қазақстан тарихы үшін маңызын айқындағы бұл мақалада бірншеше ойды түйіндеп көрсетуге болады. Бірінші кезекте ұзақ жылдардан бері Қазақстан аумағындағы археологиялық зерттеулер аясынан тыс

қалғандығын немесе археологиялық зерттеулер тек ескерткіштердің жасын, пайда болуы мен даму заңдылықтарымен ғана шектеліп отырғанды. Сондықтан мақалада негізігі нысан ретінде шатты түрде Баласағұн мен Сарайшық қалалары таңдап алынып, олардың басқа қалалар мен байланыс жолын, арақатынынас мәселелері жайлы мәселелерге кеңінен тоқталдық. Бұл Ұлы Жібек жолы және керуен жолдар тақырыбына жете назар аудара тоырып қазіргі таңдағы геосаяси жағдайларға баға беруге септігін тигізеді. Қазақстанның шығысынан батысына қарай жүрген керуен жолдардың бойында бой көтерген ортағасырлық Тараз, Түркістан, Сығанақ, Сарайшық сынды көптеген қалалардың әлі күнге дейін тарихи-стратегиялық маңызы артпаса кеміген жоқ.

Екіншіден керуен жолдарына қатысты жүргізілген бұл шағын зерттеу Баласағұн мен Сарайшық арасындағы керуен бағыттарының қазіргі Қазақстан аумағындағы ортағасырлық тарихи мәдени үдерістердің қалыптасуына елеулі үлес қосқан маңызды құбылыс екендігін көрсетеді. Мұндай керуен жолының бағыттары тек үстіне жүк артқан керуендердің қозғалысы ретінде қарастыру жеткіліксіз. Бұл Шу мен Талас сияқты шұрайлы алқапты, Қаратаудай таулы, қыратты, Сырдаря сынды аптап ыстық, Үстірт сияқты шөлейтті келетін әртүрлі табиғи-географиялық белдеулерді қамтитын, осыған сәйкес шаруашылық түрелін, саяси құрылымдарды мен мәдени кеңістіктерді біріктірген тұтас бір жүйе ретінде бағамдауға бағытталған. Сол себепті бұл мақалада керуен жолдарының басты тармақтарын жекелеген аудандарға бөле отырып, оның тарихи мәдени мәнін айқандауға талыпыс жасалды.

Ортағасырлық Баласағұн және Сарайшық арасын жалған керуен жолдарының әр тарихи кезеде ұзақ уақыт бойына үздіксіз қызмет етіп келуі оның геосаяси тұрғыдан маңыздылығын көрсетеді. Түрік қағанаты, Қарахан мемлекеті, Қыпшақ және Алтын Орда кезеңіндегі әртүрлі саяси құрылымдар бұл бағытты кеңінен пайдаланды. Саяси шекаралар өзгергенімен, табиғи-географиялық басымдықтар сақталып, керуен жолдары даму, құлдырау кезеңдерін басынан өткерді. Сондықтан керуен жолдарының аумақтық белдеулерін терең зерттеу арқылы сол өңірдегі мәдени алмасулар мен тарихи дамудың заңдылықтарын айшықтауға қол жеткізетін боламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

Акымбек Е.Ш. 2022. Жазба деректердегі Қастек және Ырғайты асулары. Әл-фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті хабаршы. № 3 (106). Б. 168-182.

Байпаков К.М. 1986. Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. Алматы. 256 б.

Байпаков К., Нұржанов А. 1992. Ұлы жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. Алматы. Қазақстан. 208 б**.**

Байпаков К. М. 2007. Великий Шелковый путь на территории Казахстана. Алматы: Адамар. 496 с.

Елеуов М., 2021. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының қорғаныс жүйесі: монография. Алматы. Қазақ университеті. 106 б.

Елеуов М. 1998. Шу мен Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары (VI–XII ғ. басы). Алматы. 210 б.

Елеуов М. 1999. Шу–Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары мен елді мекендері (VI–XIII ғ. басы). Алматы. 360 б.

Елеуов М. 2017. Сырдарияның орта ағысы мен Қаратаудың ортағасырлық керуен жолдары. Түркістан аймағындағы археологиялық ескерткіштердің сабақтастығы: халық. ғыл. конф. матер.Түркістан. Б. 90-102.

Елеуов М., Есенов С. 2019. Қазақстанның оңтүстік өңірі арқылы өткен керуен жолдары. Ұлы Жібек жолы – бейбітшілік, келісім және тұрақтылық жолы. атты І-ші Халықаралық конференциясының материалдары. Түркістан. Тұран баспасы. 334 б.

Елеуов М. 2021. Ортағасырлық Ақтөбе қаласы арқылы өткен керуен жолдар. Тарих ғылымдарының докторы, профессор Мадияр Елеуұлы Елеуовтың 75 жылдық мерейтойына

арналған «Ұлы Жібек жолы мен Қазақстан керуен жолдарының урбанизация үдерісіндегі маңызы» атты халықаралық далалық семинар материалдары. Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. Алматы: Қазақ университеті. 42 б.

Елеуов М., Молдахмет А.А., Жүсіпназар М.И. 2025. Ортағасырлық Ақтөбе: аңыз бен ақиқат. Turkic Studies Journal. Т. 7. № 2. 44-63 б. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-44-63

Ерзакович Л.Б. 1969. Караванные пути юга Казахсатна в XIII-XVIII вв. Известия АН Каз ССР. № 2. С. 79-85.

Жолдасбаев С. 2015. Великий Щелковый путь и его историческое значение. Великий Щелковый путь и Казахское ханство на ркбеже тысячелетей. Сборник материалов Международного историко-археологического конференции. Тараз. 278 с.

Маргулан А.Х. 1949. Древние караванные пути через Бетпак дала. Вестник АН КазССР. № 1. С. 68-78

Маргулан А.Х. 1950. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата. 112–121 бб.

Мұқтар, Ә., Ахметова, У., Петров, П., Жұмабаев, Тұраруұлы, А. 2024. Ортағасырлық Сарайшық: тарихи деректері, археологиясы, нумизматикасы, картографиясы. Ұжымдық монография. Алматы. «Қазақ тілі» баспасы. 368 б.

Нуржанов А. 2015. Великий Шелковый путь – путь цивилизаций. Вестник КазНПУ имени Абая. Серия исторические и социально-политические науки. № 4 (47). С. 112–118.

Ртвеладзе Э.В. 1999. Великий Шелковый путь. Энциклопедический справочник: Древность и Средневековье.Ташкент: Узбекистан миллий энциклопедияси. 280 с.

Савельева Т.В. 1991. Оседлое население предгорий Заилийского Алатау в VI–XIV вв. Алматы. 34-41 сс.

Сарайшық – бабалар мұрасы. 2015. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дерексөздер. Құр. Ж.К. Жұмабаева, М.Қ. Кипиев. Атырау: «Ағатай баспасы». 224 б.

Тәжекеев Ә.Ә., Султанжанов Ж.К., Қарабатырова А.М. 2022. Ортағасырлық Сығанақ пен Асанас қалалары арасындағы керуен жолдары мен ірі қоныстар (жаңа зерттеулер). Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. № 1 (104). Б. 171-183.

Талеев Д. 2019. Ұлы Жібек жолының Испиджаб пен Шаш аралығындағы бағыты. Ұлы Жібек жолы – бейбітшілік, келісім және тұрақтылық жолы атты I-ші Халықаралық конференциясының материалдары. Түркістан. Тұран баспасы. 334 б.

Талеев Д. 2025. Ответвления Великого Шёлкового пути на территории Жетысу в X–XIII веках: геоэкономические и культурные аспекты транзитных маршрутов. Мәдени мұра. № 3 (110). С. 6-18. DOI: https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.01

Уәлиханов Ш. Ш. 1985. Түркістан өлкесіне саяхат: Таңдамалы шығармалары. Алматы. Жазушы. 432 б.

Шалекенов У.Х. 1978. Қазіргі Ақтөбе, бұрынғы Баласағұн. Вопросы истории социалистического и коммунистического строительства в Казахстане: сб. ст. Алма-Ата. 180-191 с.

Christian D. A. 1998. History of Russia, Central Asia and Mongolia. Vol. 1: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire. Oxford: Blackwell. 498 p.

Frankopan P. 2015. The Silk Roads: A New History of the World. London: Bloomsbury Publishing. 656 p.

Kato K. 1998. The Silk Road and Central Asia. Tokyo: Iwanami Shoten. 240 p.

Sima Q. 1993. Records of the Grand Historian: Han Dynasty II. Sima Qian; trans. by Burton Watson. New York: Columbia University Press. 505 p.

REFERENCES

Akımbek Y.Şh. 2022. Jazba derekterdegi Qastek jäne Irğaytı aswları [Kastek and Irgaity passes in written sources.]. Äl-farabï atındağı Qazaq Ulttıq wnïversïteti xabarşı. № 3 (106). B. 168-182. [in Kazakh].

Baypakov K.M. 1986. Srednevekovaya gorodskaya kul'tura Yuzhnogo Kazakhstana i Semirech'ya (VI – nachalo XIII vv) [Medieval urban culture of Southern Kazakhstan and Semirechye (VI – early XIII centuries)]. Alma-Ata: Nauka. 256 p. [in Russian].

Baypakov K., Nurjanov A. 1992. Ulı jibek jolı jäne ortağasırlıq Qazaqstan [The Great Silk Road and Medieval Kazakhstan]. Almaty. Qazaqstan. 208 p. [in Kazakh].

Baypakov K. M. 2007. Velikiy Shelkovyy put' na territorii Kazakhstana [The Great Silk Road on the Territory of Kazakhstan.]. Almaty: Adamar. 496 p. [in Russian].

Eleuov M. 1998. Şhu men Talas öñirleriniñ ortağasırlıq qalaları (VI–XII ğ. bası) [Medieval cities of the Shu and Talas regions (VI–early XII centuries)]. Almatı. 210 p. [in Kazakh].

Eletov M. 1999. Şhu–Talas öñirleriniñ ortağasırlıq qalaları men eldi mekenderi (VI–XIII ğ. bası) [Medieval cities and settlements of the Shu-Talas regions (VI–beginning of the XIII century)]. Almatı. 360 p. [in Kazakh].

Eleuov M. 2017. Sırdarïyanıñ orta ağısı men Qarataudıñ ortağasırlıq keruen joldarı [The middle reaches of the Syr Darya and the medieval caravan routes of Karatau]. Türkistan aymağındağı arxeologïyalıq eskertkişterdiñ sabaqtastığı: xalıq. ğıl. konf. mater.Türkistan. P. 90-102. [in Kazakh].

Eleuov M., Esenov S. 2019. Qazaqstannıñ oñtüstik öñiri arqılı ötken kerwen joldarı [Caravan routes through the southern regions of Kazakhstan]. Ulı Jibek jolı – beybitşilik, kelisim jäne turaqtılıq jolı. attı I-şi Xalıqaralıq konferencïyasınıñ materïaldarı. Türkistan. Turan baspası. 334 p. [in Kazakh].

Elewov M., 2021. Ortağasırlıq Aqtöbe qalasınıñ qorğanıs jüyesi [The defense system of the medieval city of Aktobe]: monografïya. Almaty. Qazaq wnïversïteti. 106 p. [in Kazakh].

Eleuov M. 2021. Ortağasırlıq Aqtöbe qalası arqılı ötken kerwen joldar [Caravan routes through the medieval city of Aktobe]. Tarïx ğılımdarınıñ doktorı, professor Madïyar Elewulı Elewovtıñ 75 jıldıq mereytoyına arnalğan «Ulı Jibek jolı men Qazaqstan kerwen joldarınıñ wrbanïzacïya üderisindegi mañızı» attı xalıqaralıq dalalıq semïnar materïaldarı. Jawaptı red. R.S. Jwmataev. Almatı: Qazaq wnïversïteti. 42 p. [in Kazakh].

Elerov M., Moldaxmet A.A., Jüsipnazar M.Ï. 2025. Ortağasırlıq Aqtöbe: añız ben aqïqat [Medieval Aktobe: between legend and reality]. Turkic Studies Journal. T. 7. № 2. 44-63 p. DOI: http://doi.org/10.32523/2664- 5157-2025-2-44-63. [in Kazakh].

Erzakovič L.B. 1969. Karavannye puti ûga Kazahsatna v XIII-XVIII vv [Caravan routes of the south of Kazakhstan in the 13th-18th centuries]. Izvestiâ AN Kaz SSR. № 2. P. 79-85. [in Russian].

Zholdasbayev S. 2015. Velikiy Shchelkovyy put' i yego istoricheskoye znacheniye [he Great Silk Road and its historical significance]. Velikiy Shchelkovyy put' i Kazakhskoye khanstvo na rkbezhe tysyacheletey. Sbornik materialov Mezhdunorodnogo istoriko-arkheologicheskogo konferentsii. Taraz. 278 p. [in Russian].

Margulan A.Kh. 1949. Drevniye karavannyye puti cherez Betpak dala [Ancient caravan routes through Betpak Dala]. Vestnik AN KazSSR. № 1. P. 68-78

Margulan A.Kh. 1950. Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazakhstana [From the history of cities and the art of construction in ancient Kazakhstan]. Alma-Ata. 112–121 p.

Muqtar, Ä., Axmetova, W., Petrov, P., Jumabaev, Turarulı, A. 2024. Ortağasırlıq Sarayşıq: tarïxï derekteri, arxeologïyası, nwmïzmatïkası, kartografïyası [Medieval Sarayshyk: historical data, archeology, numismatics, cartography]. Ujımdıq monografïya. Almatı. «Qazaq tili» baspası. 368 p.

Nurzhanov A. 2015. Velikiy Shelkovyy put' – put' tsivilizatsiy [The Great Silk Road – the Path of Civilizations]. Vestnik KazNPU imeni Abaya. Seriya istoricheskiye i sotsial'no-politicheskiye nauki. № 4 (47). P. 112–118.

Rtveladze E.V. 1999. Velikiy Shelkovyy put' [The Great Silk Road]. Entsiklopedicheskiy spravochnik: Drevnost' i Srednevekov'ye.Tashkent: Uzbekistan milliy entsiklopediyasi. 280 p.

Savel'yeva T.V. 1991. Osedloye naseleniye predgoriy Zailiyskogo Alatau v VI–XIV vv [Sources about the history of the town of Sarayshyk]. Almaty. 34–41 pp.

Sarayşıq – babalar murası. 2015. Sarayşıq qalaşığınıñ tarïxı twralı dereksözder [Sources about the history of the town of Sarayshyk]. Qur. J.K. Jumabaeva, M.Q. Kïpïev. Atıraw: «Ağatay baspası». 224 p.

Täjekeev Ä.Ä., Swltanjanov J.K., Qarabatırova A.M. 2022. Ortağasırlıq Sığanaq pen Asanas qalaları arasındağı kerwen joldarı men iri qonıstar (jaña zerttewler) [Caravan routes and large settlements between the medieval cities of Syganak and Asanas (new research)]. Äl-Farabï atındağı Qazaq ulttıq wnïversïtetiniñ xabarşısı. № 1 (104). P. 171-183.

Taleev D. 2019. Ulı Jibek jolınıñ İspïdjab pen Şaş aralığındağı bağıtı [The route of the Great Silk Road between Ispidzhab and Shash]. Ulı Jibek jolı – beybitşilik, kelisim jäne turaqtılıq jolı attı I-şi Xalıqaralıq konferencïyasınıñ materïaldarı. Türkistan. Turan baspası. 334 p.

Taleyev D. 2025. Otvetvleniya Velikogo Sholkovogo puti na territorii Zhetysu v X–XIII vekakh: geoekonomicheskiye i kul'turnyye aspekty tranzitnykh marshrutov [Branches of the Great Silk Road in the territory of Zhetysu in the 10th–13th centuries: geoeconomic and cultural aspects of transit routes]. Madeni mūra. № 3 (110). P. 6-18. DOI: https://doi.org/10.47500/2025.v23.i3.01

Wälïxanov Şh. Şh. 1985. Türkistan ölkesine sayaxat: Tañdamalı şığarmaları [Travel to the Turkestan region: Selected works]. Almatı. Jazwşı. 432 p.

Shalekenov U.Kh. 1978. Kazírgí Aktöbe, būrynġy Balasaġūn [Modern Aktobe, former Balasagun]. Voprosy istorii sotsialisticheskogo i kommunisticheskogo stroitel'stva v Kazakhstane: sb. st. Alma-Ata. 180-191 p.

Christian D. A. 1998. History of Russia, Central Asia and Mongolia. Vol. 1: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire. Oxford: Blackwell. 498 p.

Frankopan P. 2015. The Silk Roads: A New History of the World. London: Bloomsbury Publishing. 656 p.

Kato K. 1998. The Silk Road and Central Asia. Tokyo: Iwanami Shoten. 240 p.

Sima Q. 1993. Records of the Grand Historian: Han Dynasty II. Sima Qian; trans. by Burton Watson. New York: Columbia University Press. 505 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Елеуов Мадияр *- тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.*

Есен Сырым Ғадылбекұлы *- PhD, аға оқытушы, Астана Халықаралық университеті, Қабанбай батыр даңғ., 8, Астана, Қазақстан Республикасы.*

Молдахмет Архад Айтжанұлы *- PhD, оқытушы, Астана Халықаралық университеті, Қабанбай батыр даңғ., 8, Астана, Қазақстан Республикасы.*

Серхан Шынар *- PhD, Түрік тарихы мен мәдениеті қорының (TÜRKTAV) кеңесшісі, Стамбул, Түркия*

***Information about authors*:**

Eleuov Madiyar *- Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher, Al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi Avenue, 71, Almaty, Republic of Kazakhstan.*

Yessen Syrym Gadylbekuly *- PhD, Senior Lecturer, Astana International University, Kabanbay Batyr Avenue, 8, Astana, Republic of Kazakhstan.*

Moldakhmet Arkhad Aitzhanuly *- PhD Senior lecturer, Astana International university, 8 Kabanbay batyr avenue, Astana, Republic of Kazakhstan.*

Serhan Cinar *- PhD, Consultant of the Turkish History and Culture Foundation (TÜRKTAV), Istanbul, Turkey*

Сведения об авторах:

Елеуов Мадияр *- доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, проспект аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.*

Есен Сырым Ғадылбекулы *- PhD, старший преподаватель, Астанинский международный университет, проспект Кабанбай батыра, 8, Астана, Республика Казахстан.*

Молдахмет Архад Айтжанович *- PhD, старший преподаватель, Международный университет Астаны, проспект Кабанбай батыра, 8, Астана, Республика Казахстан.*

Серхан Чинар *- PhD, консультант Фонда турецкой истории и культуры (TÜRKTAV), Стамбул, Турция*